
Наргис ҚОСИМОВА

**ЎЗБЕКИСТОНДА СУВДАН
ФЙДАЛАНИШ МАСАЛАЛАРИНИНГ
ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИДА
ЁРИТИЛИШИ**

Ўқув-амалий қўланма

YEVROPA ITTIFOQI

Европа Иттифоқи

carec

**Марказий Осиё минтақавий
экологик маркази**

**Ўзбекистон журналистларни
қайта тайёрлаш маркази**

**Ўзбекистон Республикаси
«Сувчи» жамоат бирлашмаси**

**Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2018**

УЎК 628.17(575.1):366.636(07)
КБК 26.22(5Ў)
76.0(5Ў)
Қ 61

Расмий тақризчи:

Саидрасул Сангинов — Экоҳаракат Марказий Кенгаши Ижроия қўмитаси раисининг ўринбосари;

Тоҳир Мажидов — Ўзбекистон Республикаси «Сувчи» жамоат бирлашмасининг раиси;

Беруний Алимов — Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети халқаро журналистика факультетининг катта ўқитувчиси, ф.ф.н.

Масъул муҳаррир:

Гулиора Бобожонова — ф.ф.н., Ўзбекистон журналистларни қайта тайёрлаш маркази директори

Муҳаррир:

Дармон Ибрагимов

Қосимова Н.С.

Қ 61

Ўзбекистонда сувдан фойдаланиш масалаларининг оммавий ахборот воситаларида ёритилиши [Матн]: ўқув-амалий қўлланма/ Н. Қосимова. Марказий Осиё Минтақавий экологик маркази Ўзбекистон, журналистларни қайта тайёрлаш маркази. — Т.: Чўлпон номидаги НМИУ, 2018. — 1018 б.
ISBN 978-9943-5380-9-2

YEVROPA ITTIFOQI

CAREC

Ўқув қўлланма Марказий Осиё минтақавий экологик маркази кўмагида Ўзбекистон журналистларни қайта тайёрлаш маркази томонидан Европа Иттифоқининг «Ўзбекистоннинг қишлоқ жойларида сув ресурсларини барқарор бошқариш» лойиҳасининг бир қисми бўлган «Ўзбекистонда сув ва атроф-муҳит масалалари бўйича хабардорликни ошириш ҳамда ҳамкорликни ривожлантириш (UzWaterAware)» йўналиши доирасида тайёрланди. У Европа Иттифоқи ўқув қўлланма мазмунига жавобгар эмас, сув муаммолари ва сувдан фойдаланиш мавзусини ёритаётган ва фаолият юритаётган журналистлар, журналистика факультетларининг талабалари, экологлар, ўқитувчилар, мутахассислар, нодавлат ноижорат ташкилотларнинг вакиллари, фаоллар учун мўлжалланган.

UzWater
Aware

УЎК 628.17(575.1):366.636(07)
КБК 26.22(5Ў)/76.0(5Ў)

ISBN 978-9943-5380-9-2

© Қосимова Н.С., 2018
© Чўлпон номидаги НМИУ, 2018

СЎЗБОШИ

«Сув — сенинг на таъминг, на рангинг, на ҳидинг бор, сени тасавур қилиш ҳам қийин. Сенинг нималигингни билмай туриб лаззат оласан киши. Сен нафақат яшаш учун зарурсан, сен ҳаётнинг ўзисан. Сendan бутун мавжудот баҳра олар. Сен куч ва жисмимизни қайта тиклайсан. Сенинг меҳрибонлигинг ила сўнган юрак чашмаси яна қайта эшигин очар».

Литван де Сент Экюпер

Сув озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш, соғлиқни сақлаш, муносиб ҳаёт кечириш ва инсоният тараққиётининг асосий манбаидир. Жаҳонда тоза ичимлик суви захираларининг тугаш хавфи тобора ошмоқда. Иқлим ўзгариши муаммоси Ўзбекистонга ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Содир бўлиши мумкин бўлган оқибатлар қаторида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- сув ресурслари тақчиллигининг кучайиши;
- ўртача ҳароратнинг ошиши;
- ёғингарчиликларнинг нотекис тақсимланиши — ёғингарчиликларсиз қурғоқчилик узоқ давом этиши ва бир мартада кўп миқдорда ёғингарчиликлар бўлиши;
- қишлоқ хўжалигида етиштириш учун мақбул экинлар таркиби бутунлай ўзгариши;
- ҳарорат режими кучайиши натижасида аҳоли саломатлиги билан боғлиқ муаммолар кўпайиши;
- ўсимликлар ва ҳайвонларнинг аксарият турлари яшайдиган ареаллар қайта тақсимланиши, демак, экологик жараёнлар, бериладиган маҳсулотлар ва бажариладиган функциялар тубдан ўзгариши;
- саҳролашиш жараёнларининг кучайиши, демак, яшаш ва хўжалик юритиш мумкин бўлган ерлар камайиши;
- иқтисодиёт секторлари таъсирининг тўлиқ қайта тақсимланиши ва бошқалар¹.

Албатта иқлим ўзгариши натижасида кўрилиши мумкин бўлган зарарни ҳали ҳеч ким ҳисоблагани йўқ. Хўш, бизнинг фаолиятимиз иқлим ўзгаришига таъсир кўрсатадими? Албатта, ҳа. Аввало, бу автомобиллардан чиқаётган заҳарли газлар, нефть, газ, кўмир ва ўтинни

¹ Қосимова Н. Иқлим ўзгариши нега хавфли? http://ekolog.uz/article_view.php?id=174

ёқиш оқибатида ажраладиган CO_2 , атмосферадаги аэрозоллар, цемент саноати. Шунингдек деҳқончилик, озон қатламининг юпқалашиши, чорвачиликнинг ривож, ўрмонларнинг кесилиши ҳам иқлим ўзгаришига таъсир кўрсатади. Мутахассисларнинг фикрига кўра, 1901–2012 йилларда ўртача глобал ҳарорат Цельсий бўйича 0,89 даражага кўтарилган. Бу 1400 йил мобайнидаги энг юқори кўрсаткичдир. Хавотирли томони шундаки, бу жараён давом этиши башорат қилинмоқда. Яъни, 2016–2035 йилларда сайёрамизда ҳаво ҳарорати яна 0,3–0,7 даражага кўтарилиши эҳтимолдан холи эмас¹. Бунинг оқибатида яқин ўн йилликда қиш чилласида ҳарорат 20–30 даража иссиққа кўтарилишини, ёзда эса ҳавонинг совуви кетишини кузатиш мумкин. Энг ачинарлиси, иссиқхона эффекти оқибатида дунё аҳолиси, хусусан сиз-у бизнинг ичимлик сувимиз бўлмиш тоғлардаги музликларнинг захиралари эриш натижасида камайиб боради. 1960 йилдан бошлаб бугунги кунга қадар Ердаги қор ва муз қатлами 15 фоизга қисқарди².

Сув танқислиги билан боғлиқ муаммо оламшумул таҳдидга айланиб, табиий муҳитнинг, аҳоли саломатлигининг ёмонлашувига, яшашга доир имкониятларнинг чекланишига олиб келди. Ҳозирги даврда ички сув ҳавзалари, айниқса, дарёлар шу қадар ифлосланганки, улар табиий йўл билан ўзини ўзи тозалай олмаяпти. Бундай сувлар нафақат истеъмол учун, балки маиший хизмат, турмуш ва саноат эҳтиёжлари учун ҳам яроқсиз бўлиб қолаётир. Чучук сув манбалари ифлосланишининг асосий сабаблари урбанизация, саноат, маиший-коммунал хўжаликлари ва бошқа ишлаб чиқариш корхоналарининг жадал ривожланиши билан боғлиқ. Ўғит ва заҳарли кимёвий моддалар ишлатилган экин майдонларидан, чорвачилик фермаларидан оқиб чиқадиغان сувлар ва бошқалар шулар жумласидандир. Сув танқислиги катта иқтисодий қийинчиликлар билан бирга, аҳоли саломатлигига салбий таъсир кўрсатиб, ижтимоий муаммоларни келтириб чиқармоқда. Сувнинг ифлосланиши туфайли турли касалликлар – ошқозон ичак, буйрак, жигар, қонда турли аллергия хасталиклар келиб чиқмоқда.

Сув ресурслари танқислиги Ўзбекистоннинг изчил ривожланишига ўз таъсирини ўтказиши мумкин бўлган асосий омиллардандир. Мамлакат айни кунларда сув етишмаслиги, сув манбаларининг қуриши ва ифлосланиши билан боғлиқ айрим муаммоларга дуч келмоқда. Шаҳар ва қишлоқларда сувга оид муаммоларнинг асосий сабаби сув қимматбаҳо ресурс эканини тан олмасликдан иборат.

¹ Ўша ерда.

² Қосимова Н. Глобал иқлим ўзгариши ва журналистика. Ўқув-амалий қўлланма. – Т., Журналистларни қайта тайёрлаш маркази. 2016. 10 б.

Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари орасида сугориш учун ишлатиладиган сувга кўпроқ эҳтиёж сезадиган мамлакатдир. Негаки, унинг сугориладиган майдони катта, қишлоқ аҳолиси кўпчиликни ташкил этади ва зич жойлашган. Сувнинг катта қисмидан, айниқса қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётганини эътиборга оладиган бўлсак, сугориладиган деҳқончиликнинг экологияга салбий таъсир кўрсатаётганини кўришимиз мумкин. Чунки таркибида пестицидлар, тузлар кўп бўлган қайтадиган сувларнинг қарийб 80 фоизи ушбу соҳага тўғри келади. Собиқ Шўро даврида кўп йиллар мобайнида сугориладиган деҳқончилик билан интенсив ҳолда шугулланиш ва кимёвий моддалардан керагидан ортиқ даражада фойдаланиш сугориладиган ерлар унумдорлигининг пасайишига олиб келди ҳамда қишлоқ аҳолиси саломатлигига салбий таъсир кўрсатди. Орол денгизи ва унга туташ дельталарнинг қуриши инсон фаолияти туфайли юз берган энг йирик экологик фалокатлардан бири сифатида эътироф этилган. Ўзбекистоннинг шимолий ҳудудларида ушбу фалокатнинг салбий оқибатлари сезилмоқда.

Мазкур қўлланма жамиятнинг барқарор ривожланишини ҳамда атроф-муҳит муҳофазасини таъминлаш учун барча даражада сувдан тежамли ва самарали фойдаланиш лозимлигига оммавий ахборот воситалари вакиллари, журналистика факультетларининг талабалари, давлат органлари ва жамоатчиликнинг эътиборини қаратади, деган умиддамиз.

1-МОДУЛЬ

Мавзу: ДУНЁДА ВА ЎЗБЕКИСТОНДА СУВДАН Фойдаланиш ва сувни тежаш борасидаги МУАММОЛАР

Режа:

1. Глобал сув инқирози
2. Марказий Осиёда сув тақчиллиги ва келажакдаги таҳдидлар
3. Орол денгизи муаммоси
4. Марказий Осиёда трансчегаравий сув ресурслари масаласи

Асосий тушунчалар:

сув, сув етишмовчилиги муаммоси, ичимлик сувининг сифати, Ўзбекистон, Марказий Осиё, Орол денгизи, трансчегаравий дарёлар

Ҳаво(кислород)дан сўнг сув инсонлар, ҳайвонот олами ва ўсимликлар ҳаётида асосий ўринни эгаллайди. Инсон овқатсиз беш ҳафта ва ундан кўпроқ, аммо сувсиз фақат бир неча кунгина яшай олиши мумкин. Экинларнинг 80–95%, ва ҳайвонларнинг 70 % оғирлиги сувдан ташкил топган. Инсон мияси оғирлигининг 90%и махсус тоза сувлар билан шаклланган. Сув инсоннинг жигари, буйраги, териси, ўпкаси, қони ва бутун организмни ҳамма хавфли ва кераксиз моддалардан тўхтовсиз тозалаб туради. Ичимлик сувига аралашган, инсон организмга хос бўлмаган бегона моддалар, одамларнинг руҳий ҳолатини издан чиқаради. Қадимда араб ва Африка мамлакатларида одамлар тоғдан эриб тушган қор-ёмғир сувларини мешобда олиб келиб, гумбазсимон қурилган махсус сардобаларда тўплаб, келаси баҳоргача фойдаланишган. Сувнинг тозалигини асраб туриш учун эса ўзларининг қимматбаҳо тилла буюмлари ва тақинчоқларини ўша сувга солиб қўйганлар. Демак, улар сувнинг баҳосини, қадрини олтиндан баланд тутганлар. Маълумки, Ер юзидаги умумий сув манбаини юз фоиз деб оладиган бўлсак, шундан 2,5 фоизи ичимлик сувига тўғри келади. Инсон вужудининг эса ўртача 85 фоизини сув ташкил этади¹. Шу рақамларнинг ўзиёқ табиат ва инсондаги сувга бўлган эҳтиёжнинг чексизлигидан далолатдир. Ер юзи аҳолисининг 40 фоздан ортиқроғи сув етишмовчилигидан азият чекади, бутун сайёра-мизда ҳаво ҳароратининг кўтарилиши ва иқлим ўзгариши оқибатида бу кўрсаткичнинг янада ортиши эҳтимоли мавжуд. Гарчи 1991 йилдан бошлаб 2,1 миллиард инсон нисбатан сифатли сув ва санитария тизимидан фойдаланиш имкониятини қўлга киритган бўлсада, Ер

¹ <http://ekobarqaror.muloqot.uz/tag/e-komuammo/>

шарининг ҳар бир қитъасида хавфсиз ичимлик суви захираларининг камайиб бориши энг долзарб муаммолардан бири бўлиб турибди¹. Бутунжаҳон сув комиссияси (World Commission on Water) маълумотларига кўра, бугун ҳар инсонга бир кунда 40 (жойига қараб 20 литрдан 50 литргача) литр сув истеъмол учун ювиниш ва овқат тайёрлаш учун зарур. Аммо дунёнинг 28 та мамлакатида истиқомат қилувчи бир миллиардга яқин одамлар ичимлик суви етишмовчилигидан азият чекишади. Жаҳоннинг 40% аҳолиси (2,5 млрд. одам) ўртача ёки ўткир сув тақчил ҳудудларда яшайди. 2025 йилга қадар бундай инсонларнинг сони 5,5 млрд. нафарга кўпайиши кутилмоқда². Агар жаҳон ҳамжамияти томонидан тегишли чоралар кўрилмаса, бу ҳолат йилдан-йилга ёмонлашиб бораверади.

Далил ва рақамлар

- ✓ 1991 йилдан буён 2,1 миллиард киши тозаланган ичимлик суви манбаларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлди.
- ✓ Дунё миқёсида камида 1,8 миллиард инсон нажас билан ифлосланган ичимлик сувидан фойдаланади.
- ✓ 1990–2015 йилларда тозаланган сув манбаларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлган аҳоли улуши 76 фоиздан 91 фоизга ортди.
- ✓ Дунё аҳолисининг 40 фоиздан ортиқроғи учун сув тақчиллиги долзарб бўлиб турибди ва тахминларга кўра ушбу муаммо кучайиб боради. Бугунги кунда 1,7 миллиард киши сув истеъмоли ўрнини тўлдириш имкониятидан зиёд бўлган дарё бўйларида истиқомат қилади.
- ✓ Дунёда 2,4 миллиард инсон ҳожатхона ёки махсус жиҳозланган ўралар кўринишидаги санитария хизматларидан фойдаланиш имкониятига эга эмас.
- ✓ Инсон фаолияти натижасида юзага келадиган оқава сувларнинг 80 фоиздан ортиқроғи тозаланмасдан дарё ва денгизларга ташланади.
- ✓ Ҳар йили минглаб болалар сув таъминоти ва санитария соҳаларидаги муаммолар оқибатида келиб чиқадиган диарея касалликларидан вафот этишади.
- ✓ Гидроэнергетика энг муҳим ва кенг қўлланиладиган қайта тикланувчи энергия манбаи ҳисобланади, ҳамда 2017 йил ҳолатига бутун дунёда ишлаб чиқарилган электр энергиясининг 16 фоизи тўғри келган.
- ✓ Дарё, кўл ва бошқа сув манбаларидан олинadиган сувнинг тахминан 70 фоизи сугориш учун ишлатилади.
- ✓ Табиий офатлар натижасида рўй берадиган барча ўлим ҳолатларининг 70 фоизи сув тошқини ва сув билан боғлиқ бошқа фалокатлар ҳиссасига тўғри келади.

¹ Обеспечение наличия и рационального использования водных ресурсов и санитарии для всех. <http://www.uz.undp.org/content/uzbekistan/ru/home/post-2015/sdg-overview/goal-6.html>

² <https://alltor.me/viewtopic.php?p=1078238>

- ✓ *Одамлар жаҳондаги умумий сув захираларининг 0,4 фоизидангина фойдаланиш имкониятига эга.*
- ✓ *Бугунги кунда 40 дан зиёд мамлакатдаги 2 миллиарддан ортиқ одам сув танқислигини сезмоқда.*
- ✓ *Икки ёки ундан ортиқ мамлакатга тегишли бўлган 263 дарё ҳавзаси мавжуд.*
- ✓ *Ҳар куни 2 миллион тонна чиқинди сув ҳавзаларига ташланади¹.*

Биргина Ҳиндистонда бир кунда ўртача 1000 нафар бола тозаланмаган сув истеъмоли натижасида диареедан ҳалок бўлади². 2011 йилдаги цунамидан сўнг Фукусима атом электр станциясидаги ҳалокат оқибатида Тинч океанига 11 млн. литр радиоактив сув тўкилган. Бир ҳафтадан кейин қирғоқдан 80 км. узоқликда радиоктив зарарланган балиқларни тута бошлаган. Бундай балиқлар сони бугун дунё океанига тарқалган ва аҳолида саратон касалликларини келтириб чиқара бошлаган³.

Инсон фаолияти натижасида чиқиндилардан ажралаётган кадмий бутун Ер юзида тарқалиб, у инсон организмида хужайраларни биринкетин ҳалок қилади ва мутацияга олиб келади, чунки йилига дунё океанига 7 млрд. кг. пластик ташланади. Тозаланмаган ичимлик сувидан ҳар 8 сонияда бир нафар бола ҳалок бўлади⁴. 2017 йилда 42 та мамлакат сув ресурсларининг кучли етишмовчилигини бошдан кечирган⁵. Улардан ўнтаси ўзларининг янгилиниб турадиган чучук сув манбаларининг тўлиқ йўқолиши арафасида турибди, ҳамда ноанъанавий манбаларга мурожаат этишга мажбур бўлишмоқда.

Тез-тез содир бўлиб турган қурғоқчилик ва чўллашувнинг интенсивлашиб бораётгани ҳам ушбу вазиятни янада таранглаштиради. 2050 йилга бориб сайёрамизда истиқомат қилаётган ҳар тўрт инсондан камида бир нафари сув етишмовчилигини бошдан кечиришига тўғри келади. 2030 йилгача барчанинг хавфсиз ичимлик сувидан фойдаланишини таъминлаш учун тегишли инфратузилмага инвестициялар киритилиши, санитария тизими яратилиши ҳамда одамлар томонидан гигиена қоидаларига риоя этилишини рағбатлантиш талаб қилинади⁶. Сув экотизимлари, жумладан, ўрмонлар, тоғлар, сув-ботқоқ

¹ Интересные факты о воде. <http://www.poelidovolen.ru/parents/interesting/59>

² Загрязнение питьевой воды. <http://parstoday.com/ru/radio/programs-i67792>

³ Фукусима отравила весь Тихий океан. https://pikabu.ru/story/fukusima_otravila_ves_tikhiy_okean_4524102

⁴ 30 ужасающих фактов об экологических загрязнениях. <https://hotshowlife.com/30-uzhasayushhih-faktov>

⁵ 30 ужасающих фактов об экологических загрязнениях. <https://hotshowlife.com/30-uzhasayushhih-faktov>

⁶ www.uz.undp.org/content/uzbekistan/ru/home/post-2015/sdg.../goal

худудлари ва дарёларни муҳофаза қилиш ва қайта тиклаш сув танқислигини камайтиришнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, сув ресурсларидан эҳтиёткорона, авайлаб фойдаланиш гоёсини илгари суриш ҳамда ривожланаётган мамлакатларда сувни тозалаш технологияларини жорий этишга кўмаклашиш борасида халқаро ҳамжамиятнинг кенг кўламли ҳамкорлиги талаб этилади.

Сурат <http://interest-planet.ru> сайтидан олинган

ЕвроОсиё қитъасининг марказида, савдо йўллари чорраҳасида жойлашган Марказий Осиё ўзининг геосиёсий ва иқтисодий аҳамияти, табиий ва инсон ресурсларининг бойлиги ҳамда савдо ва транспорт учун транзит имкониятларининг кенглиги туфайли бутун дунёда ўзига катта эътиборни жалб этиб келмоқда.

Марказий Осиё халқларини умумий тарих, маданият, тил, дин ва анъаналар билан биргаликда сув ва энергетика ресурслари ҳам бирлаштириб туради. Дарёлар ирмоғида жойлашган тоғли мамлакатлар (Қирғизистон ва Тожикистон) жуда катта чучук сув захиралари ва улкан гидроэнергетик салоҳиятга эга. Дарёларнинг ўрта ва қуйи оқими мамлакатлари (Ўзбекистон, Қозоғистон ва, айниқса, Туркменистон) қазиб олинadиган ёқилғининг катта захираларига эга, аммо сув ва суғориладиган деҳқончилик билан бевосита ёки билвосита боғлиқ аҳолининг ҳаётини таъминлаш борасида «юқоридаги қўшниларига» боғланиб қолган.

Марказий Осиё давлатларидаги уларнинг умумий ҳудудига нисбатан суғориладиган ер майдонини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

Давлатлар	Ўлчов бирлиги	Қозоғистон	Туркменистон	Ўзбекистон	Қирғизистон	Тожикистон	Ҳаммаси
Аҳоли сони	Млн.	18,5	5,6	32,6	6,3	9,1	72,1
Умумий ер майдони	минг км ²	2717,3	488,10	447,4	198,5	142,5	3993,8
Сугориладиган ерлар	Млн.га	2,3	1,8	4,3	1,07	0,89	10,4

Марказий Осиё давлатлари аҳолисининг сувга бўлган талаби асосан трансчегаравий дарёлар – Амударё ва Сирдарё ҳисобига қондирилади. Кузатишларга қараганда, 2020 йилга бориб иқлим ўзгариши, глобал ҳароратнинг ошиши туфайли мазкур дарёларни сув билан таъминлаётган музликлар захирасининг 15–20 фоизга камайиши кутилмоқда. Тоғ музликлари ҳажми йилига 0,2–1 фоиз атрофида камайиб бораётгани, тоғ дарёлари ҳавзаларида қор захиралари тобора қисқараётгани фикримизнинг исботидир. Иқлим ўзгариши туфайли минтақамизда ёз фаслига хос давр чўзилади. Ўз навбатида, қишлоқ хўжалиги экинларини сугориш меъёри 2030 йилга бориб ҳозиргидан 5 фоизга, 2050 йилга бориб 7–10 фоизга ва ниҳоят 2080 йилга бориб 12–16 фоизга ошади¹. Бинобарин, табиатга муносабат, жумладан, сув

¹ Полвон М. Сув-ҳаёт манбаи. <http://huquqburch.uz/uz/view/761>

ресурсларидан оқилона, тежаб-тергаб фойдаланиш янада муҳим масалалардан бирига айланади. Сувсизлик муаммоси қишлоқ ҳўжалигига, қолаверса, иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига катта зарар етказиб, шу заминда яшаётган кишиларни жиддий синовларга дучор этиши мумкин. Марказий Осиё ҳудудида жойлашган Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистон Республикаларининг умумий ер майдони 3993,8 км² бўлиб, уларда аҳоли сони 70 миллион кишидан ортиқ. Минтақанинг 30 фоизга яқин ҳудуди баланд ва ўртача баландликдаги тоғлардан иборат бўлиб, сув билан таъминланганлик даражаси яхши. Текислик ва паст тоғлардан ташкил топган қолган 70 фоиз чўл ва чалачўл ҳудудларига сув йирик транзит дарёлар орқалигина келади.

Орол денгизи ҳавзасига кирувчи бу ҳудудда жами дарёларнинг умумий сув ҳажми 116 м³ ни ташкил қилади. Шундан 79,4 км³ Амударёга ва 36,6 км³ сув Сирдарёга тўғри келади. Бу кўп йиллик ўртача кўрсаткич бўлиб, сернам ва қурғоқчилик йилларида дарёларда сув миқдори кескин ўзгариб туради. Масалан, Амударёда сернам йиллари 109,9 км³гача сув тўпланади ва қурғоқчилик йиллари 58,6 км³ га камаяди. Сирдарёнинг сув миқдори шунга ўхшаш сернам йиллари 51,1 км³, қурғоқчиллик йиллари 23,6 км³ гача ўзгаради. Рақамлардан кўриниб турибдики, қурғоқчилик йиллари ўртача кўп йиллик миқдорига нисбатдан сув 30 фоизгача камаяди. Марказий Осиё давлатлари ўртасида сув тақсимоти ўртача кўп йиллик сув миқдорига нисбатан амалга оширилади. Табиийки, сув кам бўлган йилларда сув тақсимоти мавжуд сув миқдорига нисбатан бўлинади. Дарё сувларидан оқилона фойдаланиш мақсадида, яъни қиш ойларида сувни тўплаш ва ёз фаслида улардан суғоришда фойдаланиш учун Орол денгизи ҳавзасида 100 дан ортиқ турли катталиқдаги сув омборлари қурилган. Шулардан 55 таси Ўзбекистон Республикасида жойлашган. Сув омборлари суғоришда сув таъминотини яхшилашда катта ёрдам бермоқда¹. Бундан ташқари, сув омборлари балиқчиликнинг ривожланишида, рекреация масканларини ташкил қилишда ҳам муҳим ўрин тутди. Ўзбекистондаги ички дарёларнинг ўртача кўп йиллик сув ресурслари йилига 11,5 км³ ни ёки сув эҳтиёжи умумий миқдорининг 18 фоизини ташкил қилади. Республикамиз сув эҳтиёжининг 82 фоизга яқини қўшни давлатлардан келадиган Амударё ва Сирдарё ресурслари ҳисобидан олинади. Бу бир йилда 63,02 км³ ни ташкил қилади. Ушбу сувнинг 85 фоизга яқини суғорма деҳқончиликда ишлатилади. Дарёлардан каналлар орқали экин далаларига боргунча 40–70 фоиз сув

¹ Раҳматуллаев О. Аббосов С. Сув-Марказий Осиё давлатлари учун муҳим стратегик ресурс. http://uzbekistonovozi.uz/articles/index.php?SECTION_ID=221&ELEMENT_ID=57708

ерга сингиш ва буғланиш туфайли йўқотилади. Марказий Осиёнинг қуруқ, иссиқ иқлим шароитида сув ҳавзалари юзасидан бир йилда 1000–1200 мм қалинликдаги сув буғланади. Бу жуда катта миқдордаги чучук сувнинг йўқотилишидир¹. Қадимда буғланадиган сувни мумкин қадар камайтириш мақсадида усти ёпиқ ҳовузлар – сардобалардан фойдаланишган. Ёпиқ сардобаларда ёзнинг иссиқ ойларида ҳам буғланиш жуда кам бўлганлиги учун уларда сув йил давомида сақланган. Шаҳарлар, саноат корхоналари ва бошқа объектлардан чиқариладиган оқава ҳамда зовурлардан чиқариладиган сув жуда катта миқдорни ташкил этади. Мутахассислар фикрича², турли истеъмолчилар ва фойдаланувчилардан қайтган сувнинг умумий миқдори йилга 28,3 км³ дан иборат. Бу миқдор жами ишлатиладиган тоза сувнинг 30 фоиздан ортигини ташкил қилади. Катта миқдордаги сув коллектор, зовурлар орқали табиий чуқурликда тўпланмоқда. Шундай сув объектларига Айдар-Арнасой кўллар тизими, Денгизкўл, Сарикамиш, Шўркўл, Қорақир ва Қуйи Амударё, Қуйи Зарафшон ҳудудида ҳосил бўлган юзлаб кўллар киради. Уларда шўрлиги 2,5 г/литрдан 9,0 г/литргача бўлган 50 км³дан ортиқ сув тўпланган. Бу Ўзбекистоннинг 55 та сув омборлари тўлганда йигиладиган сувга нисбатан ҳам кўп³. Ўзбекистонда сув фонди ерлари 2016 йил 1 январь ҳолатига кўра, жами 833,3 минг гектарни ёки умумий ер майдонининг 1,85 фоизини ташкил қилади⁴. Сув ҳавзалари, дарёлар, кўллар, сув омборлари, гидротехник ва бошқа сув хўжалиги иншоотлари эгаллаб турган, шунингдек, сув ҳавзалари ва бошқа сув объектларининг қирғоқлари бўйлаб ажратилган, минтақадаги сув хўжалиги эҳтиёжлари учун корхона, муассаса ва ташкилотларга белгиланган тартибда берилган ерлар сув фонди ерлари тоифасига киради.⁵ Сув тақчиллиги кўпайиб бораётган ҳозирги даврда бунча катта миқдордаги обиҳаётни тозалаб қайта фойдаланиш айтилиб келинган ва яқин келажакнинг энг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Марказий Осиё мамлакатлари халқларини ташвишлантириб келаётган ҳозирги замоннинг энг

¹ Раҳматуллаев О. Аббосов С. Сув-Марказий Осиё давлатлари учун муҳим стратегик ресурс. http://uzbekistonovozi.uz/articles/index.php?SECTION_ID=221&ELEMENT_ID=57708

² Раҳматуллаев О. Аббосов С. Сув-Марказий Осиё давлатлари учун муҳим стратегик ресурс. http://uzbekistonovozi.uz/articles/index.php?SECTION_ID=221&ELEMENT_ID=57708

³ Раҳматуллаев О. Аббосов С. Сув-Марказий Осиё давлатлари учун муҳим стратегик ресурс. http://uzbekistonovozi.uz/articles/index.php?SECTION_ID=221&ELEMENT_ID=57708

⁴ Ҳақбердиев О., Содиқова Г. Ўзбекистоннинг ер-сув ресурслари: муаммо ва ечимлар. – Т.: «Baktria press», 2017 й, 196 б.

⁵ Ўша ерда.

Н. Қосимова олган сурат

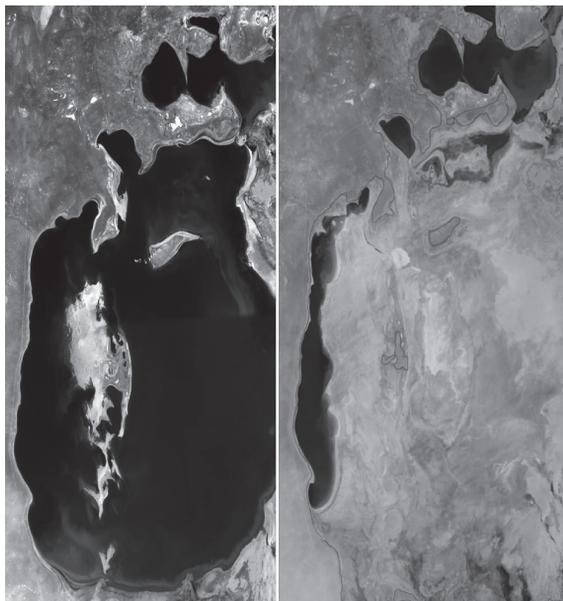
йирик глобал аҳамиятга эга экологик фожиаларидан бири — Орол денгизи муаммосининг экологик, ижтимоий-иқтисодий ва гумани-тар оқибатлари минтақанинг барқарор ривож, генофонди ва келажак авлодига тўғридан-тўғри таҳдид манбаи бўлиб келмоқда. Орол-бўйи муаммоси бевосита Туркменистон, Қозоғистон ва Ўзбекистон ҳамда билвосита Тожикистон ва Қирғизистон ҳудудларини қамраб олади. Оролбўйи ҳудуди ўзининг хилма-хил ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига эга бўлиб, ушбу ҳавзада 38 турдаги балиқ ва камёб ҳайвон-лар кун кечирган. Жайронлар 1 миллион бошгача етиб, флора 638 турдаги камёб ўсимликларни ташкил этган¹. Орол денгизи 1960-йил-гача энг йирик ёпиқ сув ҳавзаларидан бири бўлиб, ҳудуди 68,9 минг кв. км., сув миқдори 1083 куб. км., узунлиги 426 км., кенглиги 284 км. ва энг чуқур жойи 68 метрни ташкил қилган. Орол денгизи минтақа иқтисодининг ривож, саноати (ишлаб чиқариш тармоғи), аҳолининг иш билан бандлиги ва барқарор ижтимоий инфратузилма-ни шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Аввал ушбу денгиз балиқ етиштириш бўйича дунёдаги илғор масканлардан бири ҳисоб-ланган бўлиб, Оролбўйи ҳавзасидаги йиллик балиқ овлаш ҳажми 30—35 минг тоннани ташкил қилган. Орол денгизи қирғоқларида яшов-чи аҳолининг 80 фоиздан кўпроғи балиқ овлаш, маҳсулот тайёрлаш ва етказиш билан банд бўлган. Амударё ва Сирдарё дельталарининг унумдор ерлари ҳамда маҳсулдор яйловлари 100 мингдан зиёд одам-ларнинг чорвачилик, паррандачилик билан машғул бўлишини ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришини таъминлаган². Шу-

¹ Орол муаммоси. <https://mfa.uz/uz/cooperation/arak/1405/>

² Глобал муаммо ечими йўлида. <http://www.biznes-daily.uz/uz/gazeta-birja/25079-global-muammo-chimi-yolida>

нингдек, Орол денгизининг иқлимни тартибга солувчи ҳавза эканлиги ҳамда бутун минтақада об-ҳавонинг кескин ўзгаришини камайтиришдаги вазифаси аҳоли турмуши шароитларига, қишлоқ хўжалиги ва экологик ҳолатга ижобий таъсир кўрсатарди. Орол денгизи акваторияси устида қиш вақтида минтақага кириб келадиган улкан ҳаво оқими илиқлашган, ёзги вақтда эса совуқлашган.

Орол денгизи муаммоси XX асрнинг 60-йилларида минтақадаги икки йирик трансчегаравий дарёлар Амударё ва Сирдарё сув ресурсларидан оқибатини ўйламасдан фойдаланиш натижасида пайдо бўлди ва улкан таҳдид манбаига айланди. Аҳолининг сезиларли тарзда кўпайиши, урбанизация, ерларнинг шиддат билан ўзлаштирилиши, экологик оқибатларни ўйламасдан Орол денгизи ҳавзасида йирик гидротехник ва ирригация иншоотларининг қурилиши сайёрадаги энг хушманзара ҳавзалардан бирининг қуришига олиб келди. Бир авлод кўз ўнгида бутун бир денгиз қуриб, Оролбўйини жонсиз саҳрога айлантирган экологик деградация жараёни давом этмоқда¹. 1990-йиллардан бошлаб Орол фожиасининг ҳалокатини бошидан кечираётган барча

Фотосурат <https://en.wikipedia.org> сайтидан олинган.

¹ Глобал муаммо ечими йўлида. <http://www.biznes-daily.uz/uz/gazeta-birja/25079-global-muammo-chimi-yolida>

мамлакатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, шунингдек бошқа халқаро ва минтақавий ташкилотлар минбарларидан жаҳон ҳамжамиятининг диққат-эътиборини Орол муаммосига, унинг минтақавий ва глобал хавфсизлик билан чамбарчас боғлиқ эканлигига жалб этиб келишмоқда. 1993 йил 28 сентябрда БМТ Бош Ассамблеясининг 48 сессиясида ва 1995 йил 24 октябрдаги 50 сессиясида Марказий Осиё минтақаси мамлакатлари вакиллари жаҳон ҳамжамиятини Орол ва Оролбўйини қутқаришда кўмак беришга чақирдилар ҳамда ушбу муаммони халқаро молиявий тузилмалар, ривожланган давлатлар кўмагисиз ва БМТнинг шафелигисиз амалга ошириш мумкин эмаслигига БМТ эътиборини қаратишди¹. Ушбу муаммоларни ҳал этиш бўйича минтақавий ҳамда миллий миқёсда амалий саъй-ҳаракатлар амалга оширилмоқда. 1993-йилда Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон иштирокида ташкил этилган Оролни Қутқариш Халқаро Жамғармаси (ОҚХЖ) бунга ёрқин мисол бўлади. Оролбўйининг биофондини сақлаш, экологик муаммонинг атроф муҳитга ва энг асосийси, минтақада яшаётган инсонларнинг ҳаётига ҳалокатли таъсирини қисқартириш кабилар Ташкилотнинг муҳим вазифаси қилиб белгилаб олинди².

ОҚХЖ фаолиятининг ҳозирги вақтдаги асосий натижаси Орол денгизи ҳавзаси мамлакатлари учун урта кўмак Дастурининг қабул

«Ўзбекистонда сув ва атроф-муҳит масалалари бўйича хабардорликни ошириш ҳамда ҳамкорликни ривожлантириш (UzWaterAware)» йўналиши доирасида Орол денгизига ОАВ вакиллари учун уюштирилган медиатур. Фотосурат муаллифи Юрий Корсунтсев

¹ Орол денгизи муаммоси. <https://mfa.uz/uz/cooperation/aryl/1405/>

² Орол денгизи муаммоси. <https://mfa.uz/uz/cooperation/aryl/1405/>

қилиниши бўлди (ОДҲД – 1, ОДҲД – 2, ОДҲД – 3). Ўзбекистон ОҚХЖнинг асосий таъсисчи давлати бўлиб, ташкилот фаолиятининг ҳар томонлама мустақамланишида муҳим ҳисса қўшмоқда. 1997–1999 йиллардаги ОҚХЖда раислиги даврида Ўзбекистон Республикаси ташкилотнинг ҳуқуқий асосини (базасини) такомиллаштиришда ва Орол денгизи ҳавзасининг барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида халқаро ташкилотлар ва молиявий институтлар билан алоқа ҳамда ўзаро ҳамкорлик ўрнатишда фаол ҳаракат қилди. 1997 йилнинг октябрида Тошкент шаҳрида донорларнинг техник масалалар бўйича халқаро учрашуви бўлиб ўтди. Ушбу учрашув натижасида «Орол денгизи ҳавзасида атроф-муҳит ва сув ресурсларини бошқариш» халқаро лойиҳасини амалга ошириш бошланди. 2008 йилда Ўзбекистон Республикасининг ташаббуси билан Тошкентда Орол муаммоси бўйича халқаро конференциянинг ташкил қилиниши ушбу муаммонинг халқаро доирада кенг муҳокама этилишида муҳим туртки бўлди. Конференция ишида 60 дан зиёд халқаро ташкилотлар, Япония, Германия, ХХР ва араб давлатларининг йирик молиявий институтлари вакиллари ҳамда етакчи тадқиқот марказлари мутахасссларининг иштирок этиши бунга яққол мисол бўла олади. Конференция якуни бўйича умумий қиймати 1,5 млрд. АҚШ долларини ташкил этадиган Орол фожиасининг оғир оқибатларини юмшатишга йўналтирилган лойиҳаларни амалга ошириш бўйича Тошкент Декларацияси ва Иш режаси қабул қилинди. Миллий миқёсда Ўзбекистон Республикаси Орол денгизи қуришининг салбий оқибатларига қарши курашда кенг чора тадбирларни амалга оширмоқда. 1990 йиллардан бошлаб юзлаб дастур ва лойиҳалар амалга оширилди. 2013 йил Оролбўйида Амударё дельтасида кичик сув ҳавзаларини ташкил этиш, шўрсизлантирадиган қурилмага эга сув чиқариш иншоотларини қуриш, ҳимоя ўрмонларини ташкил этиш ва Жанубий Оролбўйи ҳавзаси орнитологик мониторинги каби лойиҳа ва тадбирларни молиялаштиришга умумий қиймати 1,3 млрд. АҚШ доллари эквивалентидаги режа тасдиқланган. 2013 йилнинг август ойидан ОҚХЖга раислик қилиш Ўзбекистон Республикасига ўтди. 2013 йилнинг 16 сентябрида Ўзбекистон Республикаси ва ОҚХЖнинг амалдаги Президенти ташаббуси билан БМТ Бош Ассамблеяси 68 сессиясининг расмий ҳужжати тариқасида «Оролнинг қуриши оқибатларига барҳам бериш ва Оролбўйи экотизими ҳалоқатининг олдини олиш тадбирлари Дастури» тарқатилди¹.

Орол денгизи минтақасида экологик ва ижтимоий-иқтисодий вазиятни яхшилашга қаратилган дастур ва лойиҳаларни амалга ошириш борасидаги жаҳон ҳамжамиятнинг саъй-ҳаракатларини сафарбар қилиш

¹ Орол денгизи муаммоси. <https://mfa.uz/uz/cooperation/aral/1405/>

ҳамда халқаро ҳамкорликни янада ривожлантиришни такомиллаштириш ва экологик фалокатнинг таъсирини камайтириш мақсадида 2014 йилнинг 28–29 октябрь кунлари Урганч шаҳрида «Орол денгизи минтақасидаги экологик офат оқибатларини юмшатиш бўйича ҳамкорликни ривожлантириш» мавзусида халқаро конференция бўлиб ўтди. Халқаро конференция якунларига биноан миллий ва минтақавий лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида умумий миқдори 3 млрд. АҚШ долларини ташкил қилган келишув ва шартномалар имзоланган. Мазкур маблағнинг 200 млн. АҚШ долларига тенг миқдорини грант маблағлари ташкил қилмоқда. 2015 йил 24 мартда Тошкентда Жамғарманинг минтақавий органлари иштирокида «Орол денгизи минтақасида экологик фалокатларни камайтириш» мавзусида «давра суҳбати», шунингдек, 2015 йилнинг 12–17 апрель кунлари Корея Республикасининг Дегу ва Гёнбук шаҳарларида ўтказилган 7-Бутунжаҳон сув форуми доирасида Орол денгизи муаммоларига бағишланган махсус сессия бўлиб ўтди. «Орол фожиаси оқибатларини юмшатиш бўйича ҳамкорликдаги ҳаракатлар: янгича ёндашувлар, инновацион ечимлар ва инвестициялар» мавзусида халқаро конференция жорий йилнинг 7–8 июнь кунлари Тошкент шаҳрида бўлиб ўтди¹. Мавзуларининг муштараклиги ҳамда иштирокчилар таркибининг ягоналиги инobatта олиниб, ушбу халқаро конференция 2018 йил 5–8 июнь кунлари бўлиб ўтган Марказий Осиёнинг иккинчи экологик форуми кунлари

Ф. Абдурашулов олган сурат

¹ http://www.uza.uz/oz/society/orol-muammosi-yangicha-yendashuvlar-innovatsion-echimlar-va--08-06-2018?month=06&year=2018&ELEMENT_CODE=orol-muammosi-yangicha-yendashuvlar-innovatsion-echimlar-va--08-06-2018&SECTION_CODE=society

доирасида ўтказилди. Ўзбекистон экологик ҳаракати, Ўзбекистон Республикаси ташқи ишлар вазирлиги, Инновацион ривожланиш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси мазкур халқаро конференциянинг асосий ташкилотчилари ҳисобланади. Халқаро конференция республикамизнинг соҳага алоқадор вазирлик ва идоралари, Оролни қутқариш халқаро жамғармаси (ОҚХЖ), Марказий Осиё минтақавий экологик маркази (МОМЭМ), БМТ Тараққиёт дастури, ЮНЕСКО, Жаҳон банки ва Германия халқаро ҳамкорлик жамияти (GIZ)нинг Ўзбекистондаги ваколатхоналари, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Ўзбекистондаги лойиҳалари координатори (ЕХХТ), «Ўзбекистон рангли металл парчалари, чиқиндиларини тайёрлаш ва қайта ишлаш заводи» АЖ («Ўзбекистон металл»), Ислом ҳамкорлик ташкилотининг фан ва технология соҳасидаги доимий қўмитаси (КОМСТЕК ОИС), Давлатлараро координацион сув ҳўжалиги комиссияси илмий-ахборот маркази ва бошқа қатор халқаро ва маҳаллий ташкилотлар ҳамкорлигида ташкил этилди¹.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмида амалга оширилган йирик трансчегаравий дарёларни ўйламай тартибга солиш натижаси ўлароқ, минтақавий экологик фалокат ёқасига келиб қолди. Бунга далил сифатида Орол фожиасини келтириш мумкин. Орол денгизининг қуриши Амударё ва Сирдарё сув ресурсларидан оқилона фойдаланишга бевосита боғлиқдир. Мазкур дарёларнинг ҳажми ва оқими режимининг ҳар қандай ўзгариши Марказий Осиёдаги заиф экологик мувозанатни тузатиб бўлмас даражада бузилиши билан таҳдид солмоқда. Айнан шу сабабга кўра Марказий Осиё минтақасида сув ресурсларидан фойдаланиш борасидаги баъзи бир ёндашувларга қўшилишнинг иложи йўқ. Бу дарёларнинг юқори оқимида экологик, ижтимоий ва технологик жиҳатдан катта хавф тугдирувчи улкан сув иншоотларини қуришга доир ҳар қандай уриниш зарарли ва хавфлидир. Мазкур жиддий чақириқларни инobatга олмаслик Ўзбекистон, Қозоғистон ва Туркманистон давлатларининг миллионлаб аҳолиси ривожланиши ва умуман олганда ҳаёт кечиришини хавф остида қолдиради. Марказий Осиёда сув-энергетика муаммолари, жумладан трансчегаравий дарёлар оқимида янги гидротехник иншоотларнинг бунёд этилиши сув ресурсларини оқилона ва адолатли тақсимланишини таъминловчи, минтақанинг барча давлатларининг манфаатларини инobatга олувчи умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ кўриб чиқилиши керак. Жумладан, БМТнинг 1992 йил 17 мартдаги «Трансчегаравий сув оқимларни ва халқаро кўлларни ҳимоя қилиш ва улардан фойдаланиш» ва 1997 йил 21 майдаги «Кема юрмайдиган халқаро сув ҳавзаларидан

¹ Орол фожиаси оқибатларини юмшатишда ҳамкорлик давом этади. <http://ekobarqaror.muloqot.uz/tag/orol-dengizi/>

фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисида»ги Конвенцияларида трансчегаравий дарёлардан фойдаланиш тўғрисидаги барча қарорлар, шунингдек гидротехник иншоотларнинг қуриши масаласи ҳам бирон-бир тарзда атроф муҳитга зарар етказмаслиги ва қўшни мамлакатлар манфаатларининг бузилишига олиб келмаслиги лозимлиги қатъий белгилаб қўйилган¹. Бугунги кунда Ўзбекистон Марказий Осиёнинг трансчегаравий дарёлар қуйи оқимида жойлашган бошқа давлатлари каби жиддий сув тақчиллиги муаммосига дуч келмоқда. Шуни ҳисобга олган ҳолда ҳамда юқорида эътироф этилган халқаро-ҳуқуқий тамойиллар ва меъёрларга асосланиб, Сирдарё ва Амударё сув ҳавзаларида қурилиши мўлжалланган гидротехник иншоотлар ишончли, мустақил ва холис экспертиза ўтказилгандан кейин ва, албатта, ушбу дарёларнинг қуйи оқимида жойлашган давлатлар билан келишилган ҳолда амалга оширилиши шарт. Халқаро меъёрларга асосланган ҳолда Ўзбекистон сувдан фойдаланишда устувор йўналишларнинг аниқ белгиланиши тарафдори. Шу жумладан, биринчи навбатда минтақанинг чекланган сув ресурслари, энг аввало, ичимлик ва санитария эҳтиёжлари учун фойдаланилиши керак, иккинчидан, озиқ-овқат таъминоти ва атроф-муҳит эҳтиёжларини таъминлашга ва шундан кейингина sanoat ҳамда энергетика йўналишида сарфланиши лозим.

Назорат саволлари:

- 1. Дунёда ичимлик суви таъминоти борасида қандай муаммолар mavжуд?*
- 2. Марказий Осиёда сув тақчиллигининг юзага келиш сабаблари нималардан иборат?*
- 3. Орол денгизи муаммоси нималарда кўринади?*
- 4. Марказий Осиёда трансчегаравий сув ресурслари масаласини изоҳланг.*

2-МОДУЛЬ

МАВЗУ: ГЛОБАЛ ИҚЛИМ ЎЗГАРИШИНИНГ СУВ РЕСУРСЛАРИГА ТАЪСИРИ

Режа:

- 1. Глобал иқлим ўзгариши нима?*
- 2. Глобал иқлим ўзгаришининг оқибатлари ва сувни тежаш масаласи.*
- 3. Глобал иқлим ўзгариши борасида миллий қонунчилик.*

Асосий тушунчалар:

Глобал иқлим ўзгариши, сув муаммоси, қурғоқчилик, конвенция, миллий қонунчилик

Глобал иқлим ўзгариши – ХХI асрнинг асосий муаммоларидан бири. Инсониятнинг тараққиётга эришиш йўлида табиатга нисбатан

¹ Орол денгизи муаммолари. <https://mfa.uz/uz/cooperation/arak/1405/>

хўжасизларча муносабатда бўлиши атроф-муҳитдаги мувозанатнинг издан чиқишига сабаб бўлаётир.

Об-ҳаво ва иқлим нима? Об-ҳаво маълум ҳудуддаги атмосферанинг 10–12 километр баландликда бир вақтдаги, бир кунлик физик ҳолатини ифодалайди. Об-ҳавонинг қатор метеорологик катталикларига ҳаво ҳарорати, ҳаво намлиги, ҳаво босими, шамол тезлиги ва йўналиши, булутлар ва турли атмосфера ёғинлари тури ва жадалиги, нурли энергия ва иссиқлик оқимлари кабилар киради.

Иқлим эса маълум бир ҳудуддаги об-ҳавонинг кўп йиллик режими билан ифодаланиб, жойнинг географик кенглиги, ер усти тузилиши (рельеф), денгиз сатҳига нисбатан баландлиги, океанга нисбатан узоқ ёки яқинлиги ва бошқа қатор омиллар билан аниқланади.

Иқлим атамаси грекча «клима» сўздан олинган бўлиб, қиялик маъносини, яъни қуёш нурларининг ерга тушган пайтида оғиш-тушиш қиялигини англатади. Бу атама юнон астрономи Гиппарх (мил.авв.160–125 йиллар) томонидан фанга киритилган.

Иқлим – қуёш атрофида ҳаракатланиб турадиган Ер сайёраси юзасига яқин бўлган атмосфера қобигининг тропосфера қатламида рўй берадиган табиий жараёнлар натижасидир. Иқлим фасллар бўйича ўзгариш хусусиятига эга. Иқлимга таъриф берадиган бўлсак – «Иқлим деб маълум бир ҳудудда узоқ йиллар давомида такрорланиб турадиган об-ҳаво режимига айтилади». Об-ҳаво эса иқлим кўрсаткичларининг айна жойдаги, айна вақтдаги ҳолатидир. Об-ҳаво бир кеча-кундузда бир неча марта ўзгариши мумкин. Йил давомида маълум жойнинг иқлимида унинг фасллари хос ҳолда об-ҳаво ҳолатлари содир бўлиб туради.

Иқлимни ҳосил қилувчи асосий омил, манба Қуёш ҳисобланади. Ер юзасига қуёш нурларининг тушиш бурчаги қанча катта бўлса, нурларнинг иссиқлик ва ёруғлик даражаси, қуввати шунча кучли, аксинча бўлса шунча кам ва кучсиз бўлади. Ер юзасида атмосфера ёки ҳаво қоплами мавжуд, ундан биз нафас оламиз ва усиз ерда ҳаёт бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир киши бир кеча-кундузда ўртача 1 килограмм озиқ-овқат, 3 литр сув ва 12 килограмм ҳаво истеъмол қилади. Ер атмосфераси йигирмага яқин газ аралашмасидан ташкил топган. Уларнинг асосий қисми – азот ва кислороддан ҳамда сув буғи, озон ва мутлақ ҳолатда турувчи чанг ва бошқа аэрозоллардан иборат¹.

Об-ҳавони кузатиш метеорологик станцияларда кун давомида ҳар 3 ёки 6 соатда олиб борилади. Бундай бир вақтда олиб борилган кузатишлар Бутунжфаҳон об-ҳаво хизматининг (ВСП) асосидир. Бундай

¹ Қосимова Н. Глобал иқлим ўзгариши нима? http://ekolog.uz/article_view.php?id=302

принцип метеорологик прогнозлар тузиш ва довуллардан огоҳлан-тириш ҳамда глобал иқлим ҳақидаги билимларни тўлдириш учун керак.

Шуни алоҳида айтиш жоизки, иқлимий шароит билан боғлиқ бўлган жараёнлар таъсирида табиатнинг ривожланиш босқичларида ўзгаришлар бўлиб турган. Бунга Антарктида материги ва Шпицберген оролларида мавжуд бўлган кўмир конлари ҳамда тўртламчи даврда рўй берган такрорий музланишлар даври инкор этиб бўлмайдиган далиллардир. Олимлар иқлимий жараёнларда даврий ўзгаришлар мавжудлигини ҳам эътироф этадилар.

Иқлимшунос олим А.В. Шнитников томонидан Ернинг шимолий ярим шаридаги қуруқликларда (материкларда) табиий намликнинг 1800 йил давомидаги даврий ўзгаришлари ўрганилган. Ҳар бир давр икки фаслдан иборат бўлади, биринчиси 300–500 йил давом этадиган салқин, нам, илиқ давр бўлса, иккинчиси 1000 йилдан ортиқ кузатиладиган иссиқ ва қуруқ иқлим давридир¹. Кейинчалик олиб борилган тадқиқотлар Шнитников фикрини тасдиқлади. Масалан, Э. Ле Руа Ладюри Шарқий Европа иқлимини ўрганар экан «кичик музлик даври» бўлганлигини ва асрлар оша, яъни ҳар 2000 йилда иқлим кескин ўзгаришини исботлади.²

Ер тарихида рўй берган иқлимий ўзгаришлар палеоиклимшунослик фани вакиллари томонидан ўрганилади. Бундан ташқари, бу соҳага тегишли палеогеоморфология, палеоботаника, палеозоология каби фан илмий йўналишлари ҳам мавжуд. Бу ўринда геология фани алоҳида ўринга эга.

Сайёрамизда ҳукмронлик қилаётган ҳозирги иқлимий шароит асосан яқин ўтмишда, тўртламчи даврнинг қуйи, ўрта ва юқори қисмида рўй берган музлик даврдан сўнг юзага келган. Ердаги ҳаётнинг асосий манбаи қуёш бўлсада, иқлимнинг ҳосил бўлишида атмосфера қобилининг аҳамияти алоҳида ўрин тутди. Атмосфера таркибининг шаклланиши ва ўзгариши органик дунёнинг ривожланиш жараёни билан бевосита боғлиқ. Академик И.В. Вернадский фикри билан айтганда, у органик дунёнинг тараққиёти ҳосиласидир³. Атмосфера сайёрамизни ўта қизиқ ва кескин совуб кетишдан сақлаб турувчи ҳимоя воситасидир. Ернинг ҳаво қобиғи бўлмаса, ҳаёт ҳам бўлмас эди. Иқлимшуносларнинг ҳисоблашларига кўра атмосферада карбонат ангидрид

¹ Шнитников А.В. Внутривековая изменчивость компонентов общей увлажненности. — Л. Наука, 1969. — 244 с.

² Ле Руа Ладюри Э. История климата с 1000 года. — Л.: Гидрометеиздат. 1971. — С. 270.

³ Дмитриев А. Л. Иван Васильевич Вернадский как статистик // Вопросы статистики. — 2010. — № 10. — С. 73–76.

гази бўлмаганда ҳарорат 6°C га, сув буглари бўлмаганда эса ер сиртида ҳарорат 25°C га пасайиб кетган бўлар эди.

Ҳаво ҳароратининг кўтарилиши 1850 йилдан бошланиб, бугунги кунга келиб ўша пайт билан солиштирганда 1 даражага ошган. Агарда у 2 даражага етса, кризис ҳолатлар вужудга келади. Саноат инқилоби амалга оширила бошлангач атмосферада карбонат ангидриднинг миқдори 30 фоизга ошган¹. Олимлар иқлим ҳосил қилувчи табиий омилларни 3 гуруҳга — астрономик, географик ва ҳавонинг циркуляцион омилларга ажратадилар. Бу омиллар қандай гуруҳланмасин, Ер иқлимининг шаклланишида қуйидагилар муҳим ўрин тутуди: бош омил куёшдан ер сиртига етиб келадиган радиация ва ёруғлик миқдоридир. Бундан ташқари, Ер юзиди сувлик ва қуруқликнинг тақсимланиши, жойнинг географик ўрни, ер юзасининг тузилиши, куёш нурларининг ер сиртидан қайтиши кўрсаткичлари, атмосфера таркиби ва циркуляцияси ва ҳаво-денгиз оқимлари кабилардир.

Ер шари иқлимини табақалаштиришда турлича ёндашувлар мавжуд. Булар орасида Б.П. Алисов² томонидан 1930-йилларда ишлаб чиқилган генетик классификацияси кўпчилик томонидан маъқулланган.

Бу классификацияда йил давомида ёки иссиқ ва совуқ даврларда ҳукмронлик қиладиган ҳаво массалари типлари асос қилиб олинган. У географик кенгликлар бўйлаб ҳукмронлик қиладиган еттита ҳаво массаларини қамраб олади: экваториал, 2 та тропик, 2 та мўътадил ва Арктика, Антарктика. Бунга асосан 4 та асосий: экваториал, тропик, мўътадил, арктика-антарктика ва 3 та оралӣқ: субэкваториал, субтропик, субарктика-субантарктика иқлимий минтақаларига ажратади. Юқорида қайд қилинган ҳаво массаларининг, иқлим минтақаларининг шаклланишида Ер юзиди радиация баланси, ҳаво ҳаро-

Сурат <https://tsn.ua> сайтидан олинди

¹ Қосимова Н. Глобал иқлим ўзгариши нима? http://ekolog.uz/article_view.php?id=302

² Қосимова Н. Глобал иқлим ўзгариши нима? http://ekolog.uz/article_view.php?id=302

рати ва намликнинг қутблардан экваторга томон ўзгариши асос қилиб олинган.

Ер юзида қарор топган ушбу иқлимий шароит XX асрнинг ўрталарига келиб кучли антропоген таъсирга учради. Яъни, аҳоли сонининг ортиши, табиий ресурсларга бўлган талаб ва эҳтиёжнинг тўхтовсиз ошиши ва ниҳоят фан ва техниканинг ривожланиши натижасида инсоннинг табиатга таъсир кучининг ортиб бориши Ер шари иқлимининг ўзгаришига олиб келди ва бу жараён шиддат билан давом этмоқда.

Бу жараённи қуйидаги далиллар билан асослаш мумкин:

- Атмосферанинг кимёвий, физик таркибига инсон фаолият таъсирининг ортиб бораётганлиги, Озон қатламини емирувчи турли ис газлари ҳамда карбонат ангидрид ва бошқа иссиқхона эффекти ҳосил қилувчи газларни ва аэрозолларни чиқариш, турли органик ёқилғиларни ёқиш ва энергия сарфлаш орқали атмосфера ҳароратига кўрсатилаётган таъсирнинг ортиб бораётганлиги;
- Табиий ресурсларнинг тез суръатлар билан ўзлаштирилиши (ер, сув, ўрмон, тоғ-кон) туфайли ер сирти альбедосининг ўзгариши;
- Дунё океани сатҳининг кўтарилиши ва сув таркибининг ифлосланиши, бузилиши туфайли атмосфера-океан-қуруқлик тизимида кечадиган модда, энергия ва газ алмашинувига салбий таъсир кўрсатиш;
- Ер шарида бўладиган, бўлаётган этник низолар, давлатлараро келишмовчиликлар, урушлар, халқаро терроризм, маиший ва саноат чиқиндиларининг табиатга катта миқдорда ва тартибсиз чиқарилаётгани;
- Инсон омили таъсирида Ер юзида модда, энергия алмашинуви туфайли, табиий, иқтисодий, ижтимоий жараёнлар шиддатининг ортаётганлиги;
- Космосни ўзлаштириш мақсадида ракеталарнинг фазога чиқарилиши натижасида Озон қатламига етказилаётган зарар ва бошқалар.

Иқлимшуносларнинг маълумотларига кўра, юқорида қайд қилинган жараёнлар туфайли глобал иқлим иссиқлаш кузатилаётганлиги аниқлаш мумкин. Атмосферада иссиқлик газлари ҳаддан ташқари кўп миқдорда тўпланиши дунё миқёсидаги барқарор иқлим жараёнларининг ўзгаришига олиб келмоқда. Уларнинг бундай гайритабиий кўпайиши инсон фаолияти, чунончи: энергия ишлаб чиқаришда, кимё саноатида ва бошқа ишлаб чиқаришларда нефть, газ ва кўмирдан ҳаддан ташқари кўп фойдаланилиши натижасида юз беради. Миқдори йилдан-йилга кўпайиб бо-

раётган асосий иссиқлик газлари оксидланган газ ва метан бўлиб, маълумки, метан табиий газнинг асосий элементи ҳисобланади. Ушбу газлар атмосферада тўпланиб, сайёранинг қизиган сирти таратувчи ортиқча иссиқлик космосга тарқалишига йўл қўймайди ва атмосферанинг исишига сабаб бўлади.

Иқлим ўзгариши сабаби ҳисобланган иссиқхона газлари:

сув буғи

карбонат ангидрид (CO_2)

метан (CH_4)

азот оксиди (N_2O)

гидрофторуглеродлар (ГФУ)

перфторуглеродлар (ПФУ)

олтингургурт гексафториди (SF_6)¹

Ер ўз юзасидаги инфрақизил нурларни фазога қайта чиқармаслик хусусиятига эгадир. Улар ерни иссиқ «кўрпа»га ўраб, иссиқхона самарасини беради ва Ердаги ҳароратни сақлаб туради. Мазкур жараён Ерни ҳаёт учун яроқли қилади. Иссиқхона газларисиз Ер ҳозиргидан тахминан 30 даражага совуқроқ бўлар эди. Аммо, афсуски, инсон фаолияти натижасида атмосферага юқорида келтириб ўтилган газлар чиқарилмоқда. Рақамларга эътибор берсангиз, бир кунда дунёда 9 миллиард литр нефть ёқилади. Бунинг натижасида ҳаводаги CO_2 нинг миқдори йилига 30% га ортиб бормоқда². Унинг оқибатлари эса қуйидагича: ҳарорат ошиши натижасида музликлар эрийди. Музликлар эриганда океан сувининг ҳарорати ва физик хоссалари, океан оқимлари, мазкур оқимларга боғлиқ бўлган мамлакатларда иқлим, глобал гидрологик цикл ва иқлимни яратувчи глобал жараёнлар ўзгаради. Оқибатда ёғингарчиликлар амплитудасида катта ўзгаришлар юз бериб, у ўта кўп ёғин ёғиши ёки умуман ёғмаслиги билан белгиланади, қурғоқчилик ва тошқинлар сони кўпаяди, табиий офатлар – торнадо, тайфунлар, селлар, кўчкилар юз беради. Бир қарашда бу унча кўрқинчли бўлиб туюлмаслиги мумкин. Аммо Ерда ҳарорат яна 5 даражага кўтарилса, барча жараёнлар орқага қайтариб бўлмайдиган тус олади ва сайёрамызда ҳар қандай ҳаётга жиддий хавф туғилади. Инсон биологик тур сифатида яшаб қолиши масаласи кун тартибидан ўрин олади. Айни шу сабабли бу муаммо оламшумул аҳамият касб этади.

Иқлим ўзгариши муаммоси Ўзбекистонга ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Содир бўлиши мумкин бўлган оқибатлар қаторида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

¹ Қосимова Н. Иқлим ўзгариши нега хавфли? http://ekolog.uz/article_view.php?id=174

² Қосимова Н. Иқлим ўзгариши нега хавфли? http://ekolog.uz/article_view.php?id=174

- сув ресурслари тақчиллигининг кучайиши;
- ўртача ҳароратнинг ошиши;
- ёғингарчиликларнинг нотекис тақсимланиши – ёғингарчиликларсиз қурғоқчилик узоқ давом этиши ва бир мартада кўп миқдорда ёғингарчиликлар бўлиши;
- қишлоқ хўжалигида етиштириш учун мақбул экинлар таркиби бутунлай ўзгариши;
- ҳарорат режими кучайиши натижасида аҳоли саломатлиги билан боғлиқ муаммолар кўпайиши;
- ўсимликлар ва ҳайвонларнинг аксарият турлари яшайдиган ареаллар қайта тақсимланиши, демак, экологик жараёнлар, бериладиган маҳсулотлар ва бажариладиган функциялар тубдан ўзгариши;
- саҳролашиш жараёнларининг кучайиши, демак, яшаш ва хўжалик юритиш мумкин бўлган ерлар камайиши;
- иқтисодиёт секторлари таъсирининг тўлиқ қайта тақсимланиши ва бошқалар¹.

Албатта иқлим ўзгариши натижасида кўрилиши мумкин бўлган зарарни ҳали ҳеч ким ҳисоблагани йўқ. Хўш, бизнинг фаолиятимиз иқлим ўзгаришига таъсир кўрсатадими? Албатта, ҳа. Аввало бу автомобиллардан чиқаётган заҳарли газлар, нефть, газ, кўмир ва ўтинни ёқиш оқибатида ажраладиган CO₂, атмосферадаги аэрозоллар, цемент саноати. Шунингдек деҳқончилик, озон қатламининг юпқалашиши, чорвачиликнинг ривож, ўрмонларнинг кесилиши ҳам иқлим ўзгаришига таъсир кўрсатади. Мутахассисларнинг фикрига кўра, 1901–2012 йилларда ўртача глобал ҳарорат Цельсий бўйича 0,89 даражага кўтарилган. Бу 1400 йил мобайнидаги энг юқори кўрсаткичдир. Хавотирли томони шундаки, бу жараён давом этиши башорат қилинмоқда. Яъни, 2016–2035 йилларда сайёрамизда ҳаво ҳарорати яна 0,3–0,7 даражага кўтарилиши эҳтимолдан холи эмас². Бунинг оқибатида яқин ўн йилликда қиш чилласида ҳарорат 20–30 даража иссиққа кўтарилиши, ёзда эса ҳавонинг совуб кетишини кузатиш мумкин бўлади. Энг ачинарлиси, иссиқхона эффекти оқибатида дунё аҳолиси, хусусан сиз-у бизнинг ичимлик сувимиз бўлмиш тоғлардаги музликларнинг захиралари эриши натижасида камайиб боради. 1960 йилдан бошлаб бугунги кунга қадар Ердаги қор ва муз қоплами 15 фоизга қисқарди.

Шарқий Европа минтақаси, Марказий Осиё ва Кавказ (жами 28 мамлакат) мамлакатларининг сезувчанлик ва тез зарар кўриши дара-

¹ Қосимова Н. Иқлим ўзгариши нега хавфли? http://ekolog.uz/article_view.php?id=174

² Қосимова Н. Иқлим ўзгариши нега хавфли? http://ekolog.uz/article_view.php?id=174

жасини тавсифловчи миқдорий баҳолаш ўтказилган. Баҳолаш натижаларига кўра, Ўзбекистон иқлим ўзгаришларига жуда сезувчан (2 – ўрин) ва ундан зарарланадиган (6 – ўрин) мамлакат. Ўзбекистон учун хавфли табиат ҳодисалари оқибатида эҳтимоли бўлган ўртача йиллик йўқотишлар ҳажми 92 млн АҚШ долларини ташкил этиб, бу Марказий Осиё ва Кавказ учун энг юқори кўрсаткич ҳисобланади¹.

Иқлим исиши, яъни ҳаво ҳароратининг глобал ортиши муаммосини бартараф қилиш жуда мураккаб вазифадир. Чунки, бу муаммо ҳам «табиат-инсон-жамият» муносабатларига, яъни учликнинг мувозанатига, уйғун ривожланишига боғлиқдир. Ушбу мувозанат йўллари топиш ва уни сақлаш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш лозим:

- иқлим ўзгариши муаммоси мазмун-моҳиятини чуқур англаш, ер шари аҳолиси, давлатлар, халқаро ташкилотларнинг ҳамкорлигига эришиш;

- иссиқхона ҳосил қилувчи газлар эмиссиясини (атмосферага чиқаришни) камайтириш имкониятини берадиган янги технологияни ишлаб чиқиш ва унга ўтиш;

- муқобил энергия манбаларига ўтиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш;

- экинзорлардан, айниқса шолipoялардан метан газининг ажралиб чиқишини камайтирадиган технология ва усулларга эришиш;

- уй-жой ва биноларни иситишда тежамкор, экологик талабларга жавоб берадиган усулларни жорий этиш;

- ҳар бир инсонда «Сайёрамиз – умумий уйимиз» туйғуси ва масъулиятини ошириш, экологик маданиятни шакллантириш;

- маиший чиқиндиларни оқилona бартараф қилиш технологиясини такомиллаштириш;

- иқлим исиши индикатори ва оқибатларини худудлар доирасида ўрганиш ва уни бартараф қилишнинг географик асосларини излаш ва ушбу мавзуда лойиҳаларни ишлаб чиқиб амалиётга тадқиқ қилиш.

Глобал ҳаво исишининг оқибатлари бугун жаҳонда экологик инкирозни келтириб чиқариши мумкинлиги ҳақида экологлар бонг урмоқда. Кутб музликларининг интенсив равишда эриши натижасида дунё океанининг 0,5–1,0 метрга кўтарилиши қирғоқ бўйларида жойлашган аҳоли пунктлари, унумдор ерларнинг сув остида қолиш хавфини туғдиради. Шунингдек, экстремал иқлимий ҳолатлар, яъни ўта иссиқ ёзлар, ёгингарчиликнинг аввал кўпроқ бўлиши, кейин эса қурғоқчиликнинг юзага келиши, тўфон, цунами, сел, сув тошқинларининг кўпайиши кутилаётган муаммоларнинг бир қисми, холос.

¹ http://uzb.econews.uz/index.php/index.php?option=com_content&view=article

Яна бир муаммо Ердаги тирик организмларнинг иқлим ўзгаришига мослашуви амалга ошмаслиги ва экотизимнинг бузилишидир. Юқорида санаб ўтилган муаммоларнинг айримлари бугун яққол намоён бўлмоқда.

Сўнги 20 йилда Ерда ҳаво ҳароратининг кескин кўтарилиши кузатишган. Мазкур тенденция 1866 йил (ҳаво ҳарорати ўзгаришини кузатиш бошланган давр)дан бошланган.

Сурат <http://csrjournal.com> сайтидан олинган

Озиқ-овқат хавфсизлиги муаммоси. Глобал иқлим ўзгаришининг энг жиддий салбий оқибатлари айнан озиқ-овқат хавфсизлиги муаммосида кўринади.

Сув захираларининг етишмовчилиги. Иқлим ўзгариши ёгингарчилик тушиш миқдорининг ўзгаришига ҳамда чучук сув захирасининг камайишига олиб келади.

Аҳоли саломатлиги. Сув етишмовчилиги жойларда санитария-гиена ҳолатларининг ёмонлашувига олиб келади.

Экотизимлар. Аксарият табиий тизимлар (музликлар, корал рифлари, тропик ўрмонлар, ўрмонлар) ўзгариши оқибатда ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг қисқариши ва биохилма хилликнинг камайишига олиб келади. Жуда кўп ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг йўқ бўлиб кетиш хавфи мавжуд.

Арктикада иқлим ўзгариши. Айнан Арктикада ҳавонинг исishi яққол сезилмоқда. Сайёранинг бошқа нуқтасига нисбатан бу ерда ҳаво исishi анча юқори. Музликларнинг тезлик билан эриши нати-

жасида улар 30 йил олдингига нисбатан икки баробар юпқалашган. Агарда жараён шу тарзда давом этса, Арктикада муз қатлами эриб, совуққа мослашган ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг йўқолишига олиб келади. Зеро, 1979 йилдан бошлаб ҳар йили мавжуд музликларнинг 4 фоизи эримоқда. Арктика Кенгашида фаолият юритаётган, дунёнинг турли мамлакатларидан келган 250 нафар олим ушбу қарорга келишган¹.

БМТнинг Иқлим ўзгариши бўйича ҳукуматлараро экспертлар гуруҳининг фикрича, иқлимдаги ўзгаришлар дунёнинг барча океан ва қитъаларидаги табиий тизимларда сезиларли ўзгаришларга сабаб бўлаётир. 2016 йилдан 2035 йилга қадар сайёрамизда ҳарорат тахминан 0,7 даража, 2081 йилга бориб эса, 1986–2005 йиллардаги кўрсаткичга нисбатан қийёслаганда, қарийб 2 даража кўтарилиши кутилмоқда. Натижада доимий музликларнинг эриш жараёни тезлашиб, океанлар сатҳи юксалади. Хусусан, 2081–2100 йилларда уммон сувлари сатҳи 1986–2010 йиллардагига нисбатан 0,58 дан 0,98 метргача кўтарилади. Бу эса, ўз навбатида, тошқинлар кўпайишига, ер кўчкилари ва эрозияга, балиқлар ҳамда қуруқликдаги жонзотларнинг пала-партиш миграциясига сабаб бўлади.

Иқлим ўзгариши озиқ-овқат хавфсизлигига ҳам салбий таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Ҳисоб-китоблардан келиб чиқиб, 2050 йилга бориб, маккажўхори, гуруч ва бугдой етиштириш ҳажми 25 фоизгача қисқариши башорат қилинмоқда².

Иқлим ўзгариши ўзида одамлар соғлиғига сезиларли янги таҳдидни ифода этади ва бизнинг заиф популяцияларни қай йўл билан ҳимоя қилишимиз лозимлиги ҳақидаги тасаввуримизни ўзгартириб юборади. Иқлим ўзгаришлари билан келиб чиққан глобал исиш соғлиқнинг айрим энг муҳим негиз шароитлари: сув, ҳаво муҳити ва озиқ-овқат маҳсулотларига нисбатан салбий оқибатларга эга эканлиги бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас. Рақамларга мурожаат этсак: сайёрамиз аҳолисининг ҳаёти бевосита тупроқ унумдорлиги билан боғлиқ бўлганлиги туфайли, айна пайтда 40% ерлар тупроқ эрозияси оқибатида деградацияга учраган. Тупроқ унумдорлиги пасайиб, ҳосилдорлик 50%га камайган. БМТнинг маълумотларига кўра, тез орада, инсоният бугунги кунда фойдаланадёшган ерларининг тўртдан уч қисмини йўқотиши мумкин³. Глобал муаммолардан яна бири инсониятни чучук сув билан таъминлашдир. Сўнгги 100 йилда сув истеъмоли 7 фоизга ошиб, ҳар бир инсон учун ажратилиши мумкин бўлган чу-

¹ <http://www.un.org/climatechange>

² Қосимова Н. Иқлим ўзгариши нега хавфли? http://ekolog.uz/article_view.php?id=174

³ На земле начался новый этап вымирания. <http://www.telegraf.lv/news>

чук сув ҳажми 60%га қисқарган. Кейинги 25 йил ичида сувнинг захиралари яна 2 маротабага камайиши кутилмоқда. Амазонка, Миссисипи, Дунай, Волга, Днепр, Сирдарё ва Амударё каби дарёларнинг экотизими аянчли аҳволда. Мутахассисларнинг фикрига кўра, уларни тозалашга йилига 60 млрд. доллар миқдорда маблағ сарфланиши лозим¹. Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб экология билан боғлиқ салбий ҳолатларнинг сони кўпайди. Масалан, сув ҳавзаларига таркибида симоб бўлган чиқиндиларни ташлаш оқибатида руҳий хасталик билан туғилаётган болаларнинг сони ортмоқда. Сўнги 40 йилда дунё аҳолиси 3 дан 7 миллиардга ўсди. Кунига аҳоли сони 200000 нафар одамга кўпайишини инобатга оладиган бўлсак, 2050 йилга келиб Ер аҳолиси 9 млрд.га етади. Экомуаммолар аҳоли саломатлигига, хусусан, аёллар ва болалар соғлигига таъсир қилиб, аҳоли орасида атроф-муҳит билан боғлиқ бўлган турли касалликларни келтириб чиқармоқда. Минтақада генофонднинг салбий ўзгариш тенденцияси кузатилмоқда. Ҳиндистонда бир кунда ўртача 1000 нафар бола тозаланмаган сув истеъмоли натижасида диареядан ҳалок бўлади.

2011 йилдаги цунамидан сўнг Фукусима атом электр станцияси ҳалокаги оқибатида Тинч океанига 11 млн. литр радиоактив сув тўкилган. Бир ҳафтадан кейин қирғоқдан 80 км. узоқликда радиоактив зарарланган балиқларни тута бошлашган. Бундай балиқлар сони бугун Дунё океанига тарқалган ва аҳолида саратон касалликларини келтириб чиқара бошлаган. Инсон фаолияти натижасида чиқиндилардан ажралаётган кадмий бутун Ер юзиде тарқалиб, у инсон организмида ҳужайраларни бирин-кетин ҳалок қилади ва мутацияга олиб келади, чунки йилига дунё океанига 7 млрд. кг. пластик ташланади. 1995 йилда ишлаб чиқарилган автоуловлар 2010 йилдагига нисбатан 38 маротаба кўп заҳарли газларни атмосферага чиқаради. Йирик шаҳарлардаги автомобиль ва саноат гази, тутунларидан йилига 400 минг одам ҳалок бўлиб, 1200 минг нафар одам касалликларга чалинади. Тозаланмаган ичимлик сувидан ҳар 8 сонияда бир нафар бола ҳалок бўлади². Дунёдаги ҳар саккизинчи ўлим ҳавонинг ифлосланиши билан боғлиқ. Чўлланиш натижасида тегишли ҳудудларда яшайдиган 90 фоиз аҳоли фаровонлиги пасаяди. Болалар ўртасида ўлим кўпайиб 1000 болага 54 нафарни ташкил этади. Бу сувли ҳудудларда яшайдиган болалар ўртасидаги ўлимга нисбатан 10 фоизга кўп. Бугунги кунда Ер шарининг 41 фоизи чўлланишга мойил. Уларда 2 млрд. аҳоли яшайди. Уларнинг соғлиқ кўрсаткичи бошқаларга нисбатан 12–15 фоиз паст ва касалга тез чалинувчан. Йилига дунёда 200 минг тонна

¹ Water Crisis. <http://www.earthlyissues.com/watercrisis.htm>

² 30 ужасающих фактов об экологических загрязнениях. <https://hotshowlife.com/30-uzhasayushhih-faktov>

кимёвий моддалар ишлаб чиқарилади. Ишда ва уйда улар билан ёнма ён бўлиш ҳомиладор аёллар ҳомиласига салбий таъсир кўрсатиб, боланинг касал туғилишига олиб келади (аллергик, ошқозон ичак касалликлари, мия саратони ва ҳоказо). Саноат ҳудудларида аёллар ўрта-сида юрак хуружлари 3–4 маротаба кўп содир бўлади¹. Албатта, буларнинг барчаси инсон бугунги кунда ҳар бир қадамини ўйлаб босиши зарурлигини кўрсатмоқда.

Ёгингарчиликларинг борган сайин ўзгариб бораётган модели чуқук сув захиралари шаклланишига таъсир кўрсатиши мумкин. Бутун дунёда сув етишмаётганини бугунги кунда ҳар ўн кишидан тўрттаси сезмоқда. Сув етишмовчилиги гигиена ва соғлиқ учун хавф туғдиради. Бу ҳар йили 2,2 млн.га яқин одамнинг ёстигини қуритувчи ич кетиш (диарея), шунингдек трахома (кўрликка олиб келиши мумкин бўлган кўз инфекцияси) ва бошқа касалликларнинг ривожланиш хавфини оширади².

Иқлим ўзгариши билан мангу музликлар захирасининг камайиб бориши, аҳоли сонининг ўсиши ҳамда уларни тоза ичимлик суви, кийим-кечак ва озиқ-овқат маҳсулотлари ҳамда иш билан таъминлаш зарурлиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришга кўп миқдорда сув ажратишга мажбурлигимиз, шунингдек, атроф-муҳит флора ва фаунасининг ўзгариши ҳамда бошқа турли сабаблар бизни, яъни мамлакатдаги барча сув истеъмолчиларини сувдан самарали фойдаланишга, уни асраб-авайлашга, сув тақчиллиги сабаб юзага келадиган шароитга мослашишга ундайди. Мутахассислар фикрича, иқлим ўзгариши дунёнинг бошқа минтақалари қаторида Марказий Осиёда ҳам аниқ сезилмоқда. Ўзбекистон гидрометеорологлари фикрича, кейинги юз йил ичида ҳавонинг ўртача ҳарорати 1°С дан ошган, яъни 1°С исиган. Қозоғистонлик иқлимшунос-мутахассислар ҳисоби бўйича ўртача йиллик ҳарорат 1,4°С ошган, ёгин миқдори 17 мм.га камайган. Уларнинг фикрича, Марказий Осиёнинг бошқа давлатларида ҳам ҳаво ҳарорати кўтарилиши ва ёгин миқдори камайиши шу ўлчамларда кузатилмоқда.

Мутахассис олимларнинг ҳисоблари бўйича Марказий Осиёда 2100 йилга қадар ҳаво ҳарорати 2° дан 7°(С) га қадар ошиши ва ёгин миқдори 8–17 фоиз камайиши тахмин қилинмоқда. Глобал иқлим ўзгариши натижасида 2050 йилларда Сирдарё ҳавзасида оқим ҳажми 6–10 фоиз, Амударё ҳавзасида 10–15 фоиз камайиши мумкин. Аҳоли жон бошига сув билан таъминланганлик бир йилга Ўзбекистонда 1646 м³ ни ташкил қилади. Таққослаш учун қуйидаги рақамларни

¹ Глобальные экологические проблемы и пути их решения. vitamarg.com

² <http://www.un.org/ru/events/water/facts1.htm>

келтирамик: аҳоли жон бошига бир йилда сув билан таъминланганлик Осиё материгида 5600 м³ ни, дунё бўйича ўртача 5996 м³ ни ташкил қилади. Бу рақамлардан ҳам кўриниб турибдики, Ўзбекистонда аҳоли жон бошига сув билан таъминланганлик дунё кўрсаткичидан 3,5 баравар паст¹.

Келажакда мамлакатимизнинг сувга бўлган эҳтиёжини қондириб бориш ва аҳолини сифатли ичимлик сув билан таъминлаш учун ҳозирдан сувдан оқилона фойдаланиш, ифлосланган оқава сувларни тозалаб қайта ишлатиш бўйича ривожланган давлатлар тажрибасини амалиётда қўллаш бўйича комплекс тадбирларни амалга ошириш зарур².

Биринчидан, суғоришда сувдан фойдаланиш коэффициентини 90–95 фоизга етказиш керак. Ҳозирги пайтда бу кўрсаткич 85 фоизни ташкил қилади. Жуда катта миқдордаги сув сингиш, буғланиш ҳамда ортиқча сув сарфи орқали йўқотилади.

Иккинчидан, суғоришда илғор технологиялардан (бетон ариқлар, эгилувчан шланглардан, томчилаб суғориш ва бошқалар) фойдаланиш. Томчилатиб суғориш технологияси, мутахассислар фикрича, жўяк ёки бостириб суғоришга нисбатан сувни 2–3 баравар тежайди. Буни кенг жорий қилиш рельефи нотекис ерларни ўзлаштириш имкониятини кенгайтиради, тупроқнинг ювилиш ва қайта шўрланиши кескин камаяди.

Учинчидан, мамлакатимизнинг тоғли ҳудудларида мингдан ортиқ кичик дарёлар бўлиб, уларда сув ҳажми 20 миллион м³ни ташкил этади³. Бу сувлардан унумли фойдаланиш мақсадида сув омборлари қуриш зарур. Тоғли ҳудудларда сув омбори қуриш учун тор водийли сойларнинг қулай жойлари танланиши лозим. Сув юзаси кичик ҳавзаларда сувнинг буғланиш ҳисобига йўқотиладиган миқдори камаяди. Сув омборларини қуриш билан томчилатиб суғориш технологияси асосида тоғларда ва тоғ олди текисликларида минглаб гектар ерларда мевали боғлар, узумзорлар ташкил қилиш имкониятлари кенгайди.

Тўртинчидан, табиий чуқурликларда тўпланган катта миқдордаги шўр сувларни (Айдар-Арнасой қўллар тизими, Денгизқўл, Сарикамиш, Шўркўл, Қорақир ва бошқалар) тозалаб улардан деҳқончилик-

¹ Раҳматуллаев О., Аббосов С. Сув-Марказий Осиё давлатлари учун муҳим стратегик ресурсдир. http://uzbekistonovozi.uz/articles/index.php?SECTION_ID=221&ELEMENT_ID=57708

² Раҳматуллаев О., Аббосов С. Сув-Марказий Осиё давлатлари учун муҳим стратегик ресурсдир. http://uzbekistonovozi.uz/articles/index.php?SECTION_ID=221&ELEMENT_ID=57708

³ Раҳматуллаев О., Аббосов С. Сув-Марказий Осиё давлатлари учун муҳим стратегик ресурсдир. http://uzbekistonovozi.uz/articles/index.php?SECTION_ID=221&ELEMENT_ID=57708

да фойдаланиш чораларини кўриш керак. Ҳозир кўп давлатларда (Саудия Арабистони, Қувайт, Бирлашган Араб Амирликлари, Қатар, Кипр, Италия ва бошқалар) денгиз суви чучуклаштирилиб аҳоли томонидан истеъмол қилинмоқда. Исроилда 86 фоиз оқава сувлар тозаланиб, қайта ишланиб қишлоқ хўжалик экинларини сугоришда фойдаланилади. Испанияда оқава сувларнинг 17 фоизи тозаланиб, экинларни сугоришда ишлатилади. Исроил давлатида бир м³ денгиз сувини чучук сувга айлантириш 5 центга тушади. Агар шўр кўллардаги сув тозаланиб, сугоришга ишлатилса, кўллар атрофидаги минглаб гектар ерлар ўзлаштирилган бўлар эди.

Бешинчидан, ер ости сувлари сув захираларининг асосий қисмини ташкил қилади. Келажакда ер ости сувларидан ичимлик суви ва сугориш мақсадларида фойдаланиш кўпаяди. Ер ости сувларини ер юзига тортиб чиқариш электр энергия сарфи билан боғлиқ. Давлат электр энергия тармоқлари етиб бормаган жойларда муқобил электр энергия олинадиган манбалардан, яъни қуёш ва шамол энергияларидан фойдаланиш мумкин¹. Серқуёш мамлакатимизда 1м² катталиқдаги қуёш панели йил давомида соатига ўртача 1кВт электр энергия беради. Худди шунингдек, чўл худудларида шамол энергияларидан ҳам фойдаланса бўлади. Шамол тезлиги 3,0 м/сек.дан бошлаб самарали электр энергия бера бошлайди. Республикаимизнинг 70–75 фоиз худудларида шамолнинг ўртача тезлиги 3,0–4,0 м/сек.дан ошади². Текислик чўл худудларида шамол тезлиги янада катта. Шамол қурилмалари ва қуёш батареялари ёнма-ён қурилса, улар бир-бирини тўлдиради ва иккита муқобил манбалардан олинадиган электр энергия билан ер тагидан катта миқдорда сув тортиб олса бўлади. Шу йўл билан, яъни ер ости сувларини юзга чиқариш орқали минглаб гектар ерларни ўзлаштириб, сугорма деҳқончиликни, парник хўжалиklarини ривожлантириш мақсадга мувофиқдир.

Шунингдек, сув тақчиллиги шароитида атроф-муҳитни тоза сақлаш ва барча сув истеъмолчиларининг сувга бўлган талабини қондириш учун қуйидагиларга эътибор бериш талаб этилади:

– атроф-муҳит муҳофазаси ва сув ресурсларидан фойдаланиш бўйича минтақавий қонунлар қабул қилиш;

– мамлакатларда сув ресурсларидан хўжасизларча фойдаланган ва атроф-муҳитга зарар етказганларга нисбатан қатъий чоралар кўрувчи

¹ Раҳматуллаев О., Аббосов С. Сув-Марказий Осиё давлатлари учун муҳим стратегик ресурсдир. http://uzbekistonovozi.uz/articles/index.php?SECTION_ID=221&ELEMENT_ID=57708

² Раҳматуллаев О., Аббосов С. Сув-Марказий Осиё давлатлари учун муҳим стратегик ресурсдир. http://uzbekistonovozi.uz/articles/index.php?SECTION_ID=221&ELEMENT_ID=57708

(ҳаттоки жиноий жавобгарликка тортувчи) умумий қонунлар ишлаб чиқиш;

– аҳолини сув тақчиллиги шароитида атроф-муҳитни тоза сақлаш ҳамда сув ресурсларидан самарали фойдаланишга ўргатиш-мослаштириш;

– сув хўжалиги, экология, метеорология ва бошқа соҳа мутахассислари иштирокида тез-тез маҳаллий, туман, вилоят, мамлакат ва минтақа кесимида атроф-муҳитни тоза сақлаш ҳамда сув ресурсларидан самарали фойдаланиш бўйича давра суҳбатлари, семинарлар, конференциялар ва бошқа тадбирлар ўтказиб туриш;

– сув манбаларидан фойдаланишни назорат қилиш учун такомиллаштирилган назорат-ўлчов асбобларини ишлаб чиқиш ҳамда ҳар бир сув олиш нуқтасига жорий қилиш;

– атроф-муҳит экологияси ва сув ресурслари ҳамда сув тақчиллиги шароитига бағишланган ҳар хил кўргазмалар, радио ва теледастурлар ташкил қилиш;

– атроф-муҳит ва ичимлик сувининг инсон организмига таъсири ҳақида илмий, илмий-оммабоп, ҳужжатли ва бадий киновидеофильмлар яратиш ва намойиш қилиш, адабий асарлар ёзиш ва уларни нашр қилиш;

– оммавий ахборот воситалари ёрдамида минтақа ва мамлакатдаги сув ресурслари ҳамда атроф-муҳит экологияси бўйича юзага келган муаммоларни дунё ҳамжамияти диққатига ҳавола қилиш.

Ўзбекистон Республикасида иқлим ўзгаришини юмшатиш чора-тадбирлари. Ўзбекистон Республикаси 1993 йилда БМТнинг Иқлим Ўзгариши бўйича Доиравий Конвенциясига қўшилди, 1998 йилнинг ноябрь ойида Киото протоколини имзолади ва у 1999 йил 20 августда ратификация қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 1 мартдаги «Муқобил энергия манбаларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони¹ бу борадаги ислохотларнинг мантиқий давоми бўлди, дейиш мумкин. Вазирлар Маҳкамасининг «2013–2017 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит муҳофазаси бўйича ҳаракатлар дастури тўғрисида»ги қарори² асосида атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатаётган иссиқлик газлари эмиссиясини камайтириш, нефть, газ, кимё, энергетика корхоналарини реконструкция қилиш, экологик соф энергия манбаларидан фойдаланишни ривожлантириш бўйича қатор лойиҳалар амалга оширилаётир. Шунингдек, ўтган йил декабрь ойида Ўзбекистон Республикасининг «Экологик назорат тўғрисида»ги Қонуни³ қабул қилинди.

¹ www.lex.uz/Pages/GetPdf.aspx?file=2141905.pdf

² www.lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=2174869

³ www.lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=2304953

Иқлим ўзгариши масалаларига бизнинг мамлакатда алоҳида умум-давлат мақоми берилган. Ўзбекистон Республикасида Иқлим Ўзгариши бўйича Доиравий Конвенцияси бўйича Миллий орган этиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология хизмати маркази (Ўзгидромет) белгиланган. Ўзбекистон ҳудудида парник газлари ҳисобига глобал ва минтақавий иқлим ўзгариши оқибатларини баҳолаш 2030 йилга келиб шимолий ҳудудларда йиллик ўртача ҳароратларни 1,5–2 даражага ва жанубий ҳудудларда бир даражага ошиш эҳтимолини кўрсатди, камроқ таъсир тоғли ҳудудларда қутилади. Иқлим ўзгариши сув юзасидан парланиш ҳисобига сув йўқотилишини 10–15%га ҳамда ўсимликлардаги транспирация ўсиши сабабли, 10–20%га ошишига олиб келади, бу эса сув манбаларидан сув олишнинг тегишлича ошиши билан қайтмас сув истеъмолининг 18%га ортишини келтириб чиқаради¹. Иқлим ўзгаришига мослашиш бўйича устувор стратегия ва чора-тадбирлар сув ҳўжалиги, қишлоқ ва ўрмон ҳўжалиги, соғлиқни сақлаш соҳаларида ишлаб чиқилиши ва фойдаланилиши лозим². Республикада парник газлари ташламаларини қисқартиришга қаратилган муҳим чора-тадбирлардан бири бу қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланишдир. Ўзига хос иқлим шароитларида Ўзбекистонда устувор, манфаатли йўналишлар бўлиб қайта тикланувчи энергия манбаларини (қуёш энергияси, биогаз ва кичик гидроэнергетика) тадбиқ қилиш ҳисобланади, чунки бизнинг мамлакат қайта тикланувчи энергия манбаларининг катта салоҳиятига эгадир. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда барча қайта тикланувчи энергия манбаларидан дарёлар энергия салоҳиятини ўзлаштириш муваффақиятлироқ кечмоқда. Сўнгги йилларда қуёш энергиясидан фойдаланиш борасида қатор лойиҳалар амалга оширилди. Шунингдек, мамлакатда биогаздан фойдаланиш ишлари фаол олиб борилмоқда. Республика ҳозирнинг ўзида сув иситувчи қуёш панеллари; электр энергиясини ишлаб чиқариш учун қуёш фотоэлектрик станциялари; микрогидроэлектростанциялар ва маиший газ олиш учун биогаз қурилмалари каби қайта тикланувчи энергетика технологияларидан янада кенгроқ фойдаланиш имкониятига эга. Ушбу йўналишда Ўзбекистон Республикаси Экология ва афтор-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан энергияни тежаш, қайта тикланувчи манбалар, чиқитсиз технологияларни, иккиламчи ресурс ва чиқиндилар асосида энергия ишлаб чиқаришнинг янги усулларини ишлаб чиқиш ва тадбиқ қилиш бўйича қисқа ва узоқ муддатли давлат дастури қабул қилинган ва амалга оширилмоқда. Экологик тоза қайта тикланувчи энергия манбаларини кенг жорий қилиш мақсади-

¹ http://meteomed.uz/uploads/Brochure_Tashkent_UZ.pdf

² http://meteomed.uz/uploads/Brochure_Tashkent_UZ.pdf

да, Ўзбекистон Республикаси Экология ва афтор-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳузурида 2005 йилда ихтисослаштирилган «Экоэнергия» Илмий-тадқиқий марказ (ИТМ) ташкил этилди ва фаолият юритиб келмоқда. Марказ корхона ва ташкилотларнинг буюртмасига кўра, тўғридан-тўғри шартномалар асосида фотоэлектр станцияларини етказиб бериш имкониятига эга. Марказ томонидан БМТТД ва табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларининг молиявий кўмагида намоёни қурилмаси, хусусан қуёш фотоэлектр станциялари, микро-ГЭСлар, қуёш коллекторлари ва биогаз қурилмалари йиғилган.

Назорат учун саволлар:

1. Нега иқлим ўзгаради? Бу борада А.В. Шнитников тадқиқотларининг натижалари қандай бўлган?
2. Иссиқхона газларига қайси газлар киради?
3. Глобал иқлим ўзгариши оқибатларида сув масаласи қандай роль ўйнайди?
4. Иқлим иссиши, яъни ҳаво ҳароратининг глобал ортиши муаммосини бартараф қилиш учун нималарга эътибор бериш лозим?
5. Ўзбекистон Республикасида глобал иқлим ўзгариши борасида қандай меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган?

3-МОДУЛЬ

Мавзу: ВИРТУАЛ СУВ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

Режа:

1. *Виртуал сув тушунчаси.*
2. *Бутунжаҳон сув форуми.*
3. *Марказий Осиёда сув ресурсларини самарали фойдаланиш усуллари.*

Асосий тушунчалар:

виртуал сув, форум, сув ҳажми, Ўзбекистон, чучук сув захираси.

Шўр сув, музлаган сув, тоза ичимлик суви, техник сув, лойқа сув ҳақида барчамиз эшитганмиз, аммо виртуал сувни бирор одам кўрганми? Ўқувчиларимизнинг кўз олдига дарҳол компьютер ўйинларидаги мавжланаётган денгиз ёхуд кўл, виртуал жўмракдан оқаётган сув келиши табиий. Аслида виртуал сув нима? Виртуал сув биз ҳар куни истеъмол қилаётган озиқ-овқат маҳсулотларини етиштириш учун кетган сувнинг ҳажмидир. Масалан, бир килограмм буғдой етиштириш учун (лалми бўлмаган) 1000 литрга яқин сув сарфланади. Яъни мазкур бир килограмм буғдой учун виртуал сув – 1000 литрга тенг. Бир килограмм гўшт учун эса 1,5 млн. литрга яқин сув сарфланади, демак биз истеъмол қилаётган гўштининг нархи 1,5 млн. литр виртуал сувнинг нархига тенг. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобига кўра битта одамнинг виртуал сув истеъмол қилиш ҳажми бир кунда 1 м³ яшаб қолиш

учун, 2,6 м³ ва ундан кўпроғини эса кўп гўшт истеъмол қиладиганлар учун ташкил этади¹. Албатта, сув танқис мамлакатлар маҳсулотлар, товарларни харид қилишганида, уларни ишлаб чиқарган мамлакатдан харид қилинган мамлакатга виртуал сув ўтади. Бу эса мамлакатдаги сув ресурсларини тежаш имконини беради. Глобал даражада эса виртуал сувни сотиш геосийёсий аҳамиятга эгадир: у мамлакатларни бир бирига боғлайди. У ҳамкорлик ва тинчлик асоси ёхуд турли хил зиддиятлар манбаси бўлиши мумкин. Айтиш жоизки, ўртача экспорт қилинадиган маҳсулотлар юзадаги ва ер ости сувларини ички бозорда истеъмол қилинадиганларга нисбатан кўпроқ ифлослантиради.

Proceedings of the National Academies of Science нашрида чоп этилган тадқиқотларда жаҳонда сув истеъмоли борасида маълумотлар келтирилган. Дунёда 92% ишлатиладиган сув ҳажми қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Сув кўп истеъмол қиладиган галла, шоли ва маккажўхори етиштиришга жаҳондаги чучук сувнинг 27 %и сарфланади. Тадқиқот натижасига кўра, гўшт ишлаб чиқаришга 22%, сутга 7% сув сарфланиши аниқланган. Шунингдек, тадқиқотчилар «виртуал сув»нинг мамлакатлар ўртасидаги айланишини ҳам ўрганишган, яъни Осиёда сув сарфлаб ўстирилган шоли Африкага экспорт қилинади. Дунёдаги сувнинг бешдан бир қисми айнан виртуал сув сифатида ишлатилади, яъни мамлакатлар ўз ҳудудидида сувни камроқ сарф қилиш ва сув таъминотининг ифлосланишининг олдини олиш мақсадида импортни амалга оширади. Бугунги кунда виртуал сувнинг асосий экспортёрлари Шимолий ва Жанубий Корея, Жанубий Осиё, Австралиядир. Импортёрларга эса Шимолий Африка, Шарқий Осиё, Европа, Япония кабиларни киритиш мумкин².

Сувга оид фактлар³

- ✓ Чучук сув захирасининг 70–90 фоизи ривожланаётган мамлакатларда экинларни етиштириш учун ишлатилади;
- ✓ Кундалик эҳтиёжни қондириш учун аҳоли эсон бошига кунига 50 литр сув керак (Дублин тамойиллари, 1992);
- ✓ 1 кг гуруч етиштириш учун 3000 л сув зарур;
- ✓ Битта буханка (400 грамм) нонга кетадиган унни етиштириш учун 550 л сув керак;
- ✓ Ривожланган мамлакатларда 100 грамм мол гўшти ишлаб чиқариш учун ўртача 7000 л сув ишлатилади;
- ✓ Икки ёки ундан ортиқ мамлакатга тегишли ер ости сувларидан тежамсиз фойдаланилаётган 263 дарё ҳавзаси мавжуд;

¹ https://veganworld.ru/virtual_water/

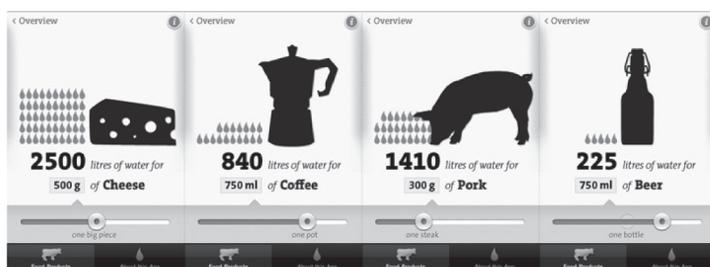
² http://www.vigorconsult.ru/resources_category/2016/

³ <http://water-rf.ru>

- ✓ *Сув исроф қилиниши сабабли Ҳиндистондаги 25 фоиз ҳосилнинг тақдири доим хавф остида туради.*

Илк маротаба виртуал сув тушунчаси 2003 йили учинчи Бутунжаҳон сув форумида тилга олинаиб, йиғилишдан сўнг виртуал сув ва ундан фойдаланиш имкониятлари муҳокама қилинди. Натижада 2004 йилнинг апрель ойида ҳисобот эълон қилиниб, унда қўйидаги масалалар тилга олинган эди:

- Виртуал сув экспорти сув танқис бўлган мамлакатларда уни тежаш имконини берадими?
- Виртуал сув озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга ёрдам берадими?
- Виртуал сув сув борасидаги зиддиятларнинг олдини олиб, уларни баргараф этадими?
- Виртуал сувни қисқартириш, яъни сувни тежаш, қурғоқчиликка мослашган экинларни экиш, ишлаб чиқаришда камроқ сув ишлатиш, иккиламчи ва учламчи сувлардан фойдаланишни кенг йўлга қўйиш дунёдаги мавжуд ичимлик сувини тежашга ёрдам берадими?
- Виртуал сув ҳақида аҳолининг хабардорлигини ошириш зарурми? ва ҳоказо.

Инфографика <https://trickit.livejournal.com> сайтидан олинди.

Виртуал сув ҳақида гап кетганда албатта яна бир атама «сув изи»ни тилга олмоқ жоиз. **Сув изи**¹ деганда маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар учун кетадиган умумий сув ҳажми тушунилади. Сув изи маълум бир вақт ичида ишлатилган ёки ифлослантирилган сув ҳажми бўлиб, бунда сувни нафақат тўғридан тўғри, балки билвосита ишлатилиш ҳам назарда тутилади. Сув изи концепцияси 2002 йилда Голландия университетининг мутахассислари Твенте Эриен Хокстр ва Месфин Меконнен томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, бугунги кунда

¹ <http://www.priroda.su/item/1283>

ишлаб чиқаришга кетадиган ва истеъмол учун сарфланадиган сув изи фарқланади. Истеъмол учун сарфланадиган сув изи барча истеъмолдаги маҳсулотлар ва хизматлардан қоладиган сув изини ўз ичига олади. У ўз навбатида ички, яъни давлатнинг ўз сув захираларидан фойдаланишни, ташқи — экспорт қилинадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга кетадиган сув ҳажмини назарда тутати. Сув изи битта ёки бир гуруҳ одамлар, конкрет маҳсулот ёки хизмат, корхона ёки иқтисоднинг бутун бир тармоғи, ҳудуд ёки давлат миқёсида ҳисобланиши мумкин.

- *Бир инсоннинг сув изи* — бир киши томонидан истеъмол қилинадиган ва фойдаланиладиган маҳсулот ва хизматлар учун кетадиган сув ҳажми (бунга уй-коммунал хўжалиги учун кетадиган сув ҳам киради);
- *Маҳсулот ёки хизматнинг сув изи* — маҳсулотни тайёрлаш ёки хизматни амалга ошириш учун кетадиган сув;
- *Корпоратив сув изи* — тижорат фаолиятини олиб бориш учун кетадиган сув ҳажми. Бунга маҳсулотни тайёрлаш, хизматни амалга ошириш учун кетадиган, шунингдек таъминот, логистика ва бошқа нарсалар учун сарфланадиган билвосита сув сарфи ҳам киради.
- *Ҳудуднинг сув изи* (давлат, вилоят) деганда давлатдаги ишлаб чиқариш, саноат, жамият эҳтиёжи, иқтисодиёт, хуллас давлатнинг фаолияти учун кетадиган сув сарфи тушунилади.

Сув изининг учта тури фарқланади¹:

- *Яшил из* — ўсимликларни зарур оби ҳаёт манбаи билан таъминлайдиган, тупроқда ёмғир, қор натижасида тўпланадиган сув;
- *Мовий из* — турли хил ер юзаси ва ер ости сув объектларидан олиниб, сарфланадиган сув изи. Бунда ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган сув бир сув ҳавзасидан олиниб, фойдаланилгач, маълум муддат ўтгач иккинчи сув ҳавзасига ташланади;
- *Кулранг из* — ишлаб чиқаришдаги оқава сувлардаги ифлослантирувчи моддаларни эритиш учун ўрнатилган стандартларгача сув сифатини оширишга қаратилган ва ишлатилган, сув объектларига ташланадиган сув.

Масалан, Россия Федерациясининг бир йиллик сув изи 400 млрд. м³, мамлакатимизда 1990 йилгача турли мақсадлар учун ишлатилаётган сув 64 миллиард кубни ташкил этган, 2008 йилдан сўнг бу кўрсаткич 51 миллиардгача қисқарган. 1985 йилгача 1 гектар майдонни суғориш учун 22,4 минг метр куб сув сарфланган бўлса, замонавий тежамкор технологиялардан фойдаланиш туфайли 2015 йилга келиб бу миқдор 6–10 минг метр кубгача қисқарди¹. Албатта бутун дунёда, хусусан

¹ <http://www.priroda.su/item/1283>

Марказий Осиёда тобора долзарблашиб бораётган сув муаммосига Ўзбекистон катта эътибор қаратиб келмоқда. Мамлакатимиз 2007 йили БМТнинг «Трансчегаравий очиқ сув оқимлари ва халқаро кўллари муҳофаза қилиш ҳамда фойдаланиш бўйича» ва «Халқаро очиқ сув оқимларидан кемалар қатнамайдиган турда фойдаланиш тўғрисида»ги конвенцияларига аъзо бўлган. Ушбу ҳужжатларда барча давлатларнинг манфаатлари бирдай ҳисобга олинган бўлиб, уларнинг асосий тамойилларидан бири трансчегаравий сув ресурсларидан адолатли ва оқилона фойдаланиш ҳамда қўшни давлатларга зарар етказмасликдир. Шунингдек, 1966 йилги Халқаро дарё сувларидан фойдаланишнинг норматив қоидалари ва 1992 йилги Чегаралараро сув оқимлари ва давлатлараро дарёлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш конвенцияси ҳам бу борадаги муҳим халқаро ҳужжатлар ҳисобланади. Бундан ташқари республикамызда «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун² қабул қилинган. Марказий Осиёда сув ресурсларини самарали бошқариш ва соҳани барқарор ривожлантиришда 1992 йил 18 февраль кuni Қозоғистоннинг Алмати шаҳрида асос солинган Давлатлараро сув хўжалигини мувофиқлаштириш комиссияси муҳим аҳамият касб этмоқда. Мазкур тузилма Амударё, Сирдарё ва бошқа трансчегаравий дарёлардан оқилона фойдаланиш, сув ресурсларининг интеграциялашган бошқарувини жорий этиш орқали Марказий Осиёда трансчегаравий сув манбаларини бошқаришнинг ўзига хос механизми сифатида халқаро ҳамжамият томонидан эътироф этилган.

Ўзбекистон Давлатлараро сув хўжалигини мувофиқлаштириш комиссиясида фаол иштирок этиб, трансчегаравий дарёлардан умум-эътироф этилган халқаро меъёрлар асосида фойдаланишга жиддий эътибор қаратиб келмоқда. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ минтақадаги сув ресурсларини биргалликда самарали бошқариш масаласи Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатдаги устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2017 йил 19 сентябрь кuni Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда минтақадаги умумий сув захираларидан оқилона фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга эканини алоҳида таъкидлади. Президентимизнинг Туркменистон, Қозоғистон ва Қирғизистонга жорий йил амалга оширган давлат ташрифлари чоғида бу борада қатор келишувларга эришилди.

¹ <http://www.priroda.su/item/1283>

² <http://lex.uz/acts/12328>

Мамлакатларимиз ўртасида сув ресурсларини бошқариш масалалари бўйича ишчи гуруҳларнинг мунтазам учрашувларини ташкил этиш юзасидан аниқ мақсадли ишлар йўлга қўйилди.

Қозоғистон Республикаси Президенти Нурсултон Назарбоевнинг 2017 йил 15–16 сентябрь кунлари мамлакатимизга давлат ташрифи чоғида Қозоғистон ва Ўзбекистон ўртасида сув хўжалиги соҳасида ҳамкорлик қилиш бўйича «Йўл харитаси» имзоланди.

Айни пайтда Ўзбекистон ва Тожикистон ўртасида сув ресурсларини бошқариш масалалари бўйича махсус ишчи гуруҳи тузилиб, унинг бир неча учрашувлари ўтказилди. Қирғизистон Республикаси билан ҳам ана шундай ишчи гуруҳи тузиш бўйича иш олиб борилмоқда. Туркменистон билан 1996 йилда имзоланган битимга мувофиқ Амударёнинг сув ресурсларидан биргаликда фойдаланиш амалий тарзда ҳал этилмоқда. Жорий йил 6 март куни Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳамда Туркменистон Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ўртасида имзоланган сув хўжалиги масалалари бўйича ҳамкорлик тўғрисидаги битим бу борадаги ишларни янги bosқичга олиб чиқади.

Ўртимизда жами ишлатиладиган сув миқдорининг 85 фоизи қишлоқ хўжалиги ҳиссасига тўғри келади. Шу боис сув ресурсларидан самарали фойдаланиш, экин майдонларида тежамкор сугориш технологияларини жорий этиш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга устувор аҳамият қаратилмоқда. Бунинг натижасида мамлакатимизда йиллик фойдаланилаётган сув миқдори ўтган асрнинг 80-йилларидаги 64 миллиард метр кубдан ҳозирги кунга келиб ўртача ажратиладиган лимитга нисбатан 52 миллиард метр кубгача камайтирилди¹.

Шу билан биргаликда Марказий Осиё, хусусан Ўзбекистонда ҳам ўз ваколатхонасига эга бўлган Марказий Осиё Минтақавий экологик маркази (МОМЭМ) мазкур йўналишда бир неча йиллар давомида қатор анжуманлар ўтказди, ушбу соҳада дунёнинг илғор мамлакатлари тажрибасини ўрганди ва бугунги кунда ҳам ҳудудда сувни тежаш ва самарали фойдаланиш, иқлим ўзгариши, сув ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, барқарор ривожланиш учун таълим каби 48 млн. евро қийматга эга бўлган 230 дан ортиқ дастурларни амалга оширмоқда.

Назорат учун саволлар:

- 1. Виртуал сув тушунчасига таъриф беринг.*
- 2. Бутунжаҳон сув форумида қандай масалалар кўтарилган?*
- 3. Марказий Осиёда сув ресурсларидан самарали фойдаланиш усуллари нималардан иборат?*

¹ Шоева С. Сувдан оқилона фойдаланиш давр талаби. <http://www.uza.uz/oz/business/suvdan-o-ilona-foydalanish-davr-talabi-11-04-2017>

4-МОДУЛЬ

Мавзу: СУВДАН ФЙДАЛАНИШ: ХУҚУҚИЙ АСОС

Режа:

1. Мамлакатда сувдан фойдаланишнинг хуқуқий асослари шаклланиши.
2. «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни.
3. Сувдан фойдаланиш бўйича қонунчиликнинг такомиллашуви.
4. Ўзбекистонда сувдан фойдаланишнинг халқаро тамойиллари.

Асосий тушунчалар.

Сув, қонун, фармон, қарор, хуқуқий асос, трансчегаравий дарёлар, Орол фожiasi, канал, фермер, қонун хужжатлари.

Юртимизнинг сув билан боғлиқ тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бу тарих бир ярим минг йил илгари бунёд этилиб, ҳанузгача одамларга хизмат қилиб келаётган Дарғом канали, яна Эски Ангар, Шовот, Зах, Эски Туятортар сингари қадимий каналларда акс этиб турибди. Туятортар канали ирригатор боболаримизнинг санъатидан дарак беради. Ҳали геодезия асбоблари кашф этилмаган узоқ ўтмишда жадодларимиз сув йўлини аниқлаш учун туяларга юк ортиб, қўйиб юборишган ва канални қарвон изи бўйлаб қозишган экан. Ўлкамизда ХХ аср бошларида сув хўжалиги ҳамда мелиорация фанларига асос солинган. Ўша вақтларда Ўзбекистон ҳудудида жойлашган илмий ва ўқув муассасалари, тажриба станциялари ҳамда иншоотлар негизда А. Костяков, Г. Ризенкампф, В. Журин, А. Аскоченский, В. Пославский, В. Малигин, Б. Коржавин, Е. Замарин, С. Алтунин, Р. Алимов, А. Мухамедов, Х. Ахмедов, Х. Якубов, Х. Исмагилов, Н. Янишевский, Д. Кац, Л. Дунин-Барковский, А. Рачинский ва бошқа кўплаб машҳур олимлар ушбу йўналишда касбий билимларнинг асосини шакллантирганлар¹.

Халқимизга хос ажойиб анъана – ҳашар Фарғона водийсида вужудга келганини ҳамма билади. Айнан шу усул билан бор-йўғи тўрт ой ичида ўша давр учун гигант қурилиш ҳисобланган Катта Фарғона канали ва унинг барча иншооти бунёд этилган. Урушдан аввалги уч йил давомида ҳашар ўлкамиз бўйлаб кенг тарқалган ва кўп жойда барча муҳандислик иншоотларига эга суғориш тизимлари яратилган².

¹ *Журабеков И. Духовний В.* Оби ҳаёт-ўтмишимиз, бугунимиз ва келажагимиз. <http://xs.uz/uzkr/post/obihayot-otmishimiz-bugunimiz-va-kelazhagimiz>

² *Журабеков И. Духовний В.* Оби ҳаёт-ўтмишимиз, бугунимиз ва келажагимиз. <http://xs.uz/uzkr/post/obihayot-otmishimiz-bugunimiz-va-kelazhagimiz>

Урушдан кейинги йиллар эса бошқача ёндашув билан ажралиб турди. Юқори технологияли қишлоқ хўжалиги техникаларидан фойдаланишга мўлжалланган, катта ўлчамли суғориладиган ерларда янгича суғориш тизими қўлланила бошланди. Соҳа ривожиди навбатдаги босқич Мирзачўлдан бошланиб, сўнг Жиззах, Қарши, Сурхон-Шеробод чўлларига, Қорақалпоғистонга ва Сирдарё вилоятларига тарқалган, комплекс равишда олиб борилган йирик чўл ўзлаштириш ишларини ўз ичига олди. Бунда суғориш, мелиорация, инфратузилма объеклари ва коммуникация тармоқларини қуриш, ернинг ҳолатини талаб даражасигача яхшилаш каби тадбирларнинг барчаси битта ташкилот томонидан, режали асосда бажарилган. Ана шу ноёб, кенг қўламли ёндашув ўша даврда Ўзбекистонни бошқарган, сув хўжалигининг моҳир ташкилотчиси Шароф Рашидович Рашидов номи билан боғлиқ. Ўтган асрнинг 60–80-йилларида Ўзбекистоннинг сув хўжалиги қурилиш ишларининг ҳажми бўйича ҳам, техник тараққиёт даражаси бўйича ҳам мамлакатнинг етакчи тармоғига айланди. Иккита энг қудратли ташкилот – Сув хўжалиги вазирлиги ҳамда «Главсредазирсовхозстрой» нафақат иш ҳажми ва қуриб битказилган объектларни фойдаланишга топширишда, балки мелиорация соҳасига янги техникани жорий этиш ишларида мусобақалашди. Ўзбекистонда қувурлар, темир-бетон лотоклар, полимер ва аралаш материалли қопламалардан фойдаланган ҳолда йирик каналлар тизими барпо этилди. Натижада ўша йиллари қурилган каналларнинг фойдали иш коэффиценти анча юқори бўлиб, аввалги кўрсаткич – 0,64 фоиздан 0,75 фоизгача кўтарилди¹. Суғориш ишларидаги янгиликлар билан бир қаторда мелиорация тизими ҳам ривожланди. Республикада ишлаб чиқарилган, тор траншеяли ва траншеясиз дреноукладчиклар ёрдамида ер ости ёпиқ дренлар (ернинг захини қочиришга мўлжалланган зовурлар), шунингдек, вертикал дренаж тизими билан жиҳозланган иншоотлар қурилди. Ўзбекистонда биринчи марта комбинацияланган дренаж тизимлари ўзлаштирилди ва жорий этилди. Бундай илғор технологиялар сув хўжалиги тизимларидан фойдаланишда янгича ёндашувларни талаб қилди. Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги раҳбарлари С. Мамарасулов, мутахассислар Е. Озерский ва Н. Ҳамроев ушбу тизимлардан фойдаланиш жараёнини sanoat асосига ўтказишнинг асосчилари бўлишди. Бунда таъмирлаш-фойдаланиш ишлари иншоотлар, зовурлар, қудуқлар ва каналларни профилактикадан ўтказиш жадвалига кўра бажариладиган бўлди, бу эса ўз навбатида, сув хўжалиги таъмир индустриясининг кучли ривожланишига хизмат қилди. Сув хўжалиги ва ерлар мелиорацияси бўйича янги услублар биринчи бўлиб бизнинг

¹ *Журабеков И. Духовний В.* Оби ҳаёт-ўтмишимиз, бугунимиз ва келажгимиз. <http://xs.uz/uzkr/post/obihayot-otmishimiz-bugunimiz-va-kelazhagimiz>

республикамизда жорий этилди, собиқ Иттифоқ ҳукумати ҳамда Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан умумиттифоқ миқёсида ва ҳатто хорижий давлатларда тажрибани ёйишга бағишланган тадбирларда фойдаланилди. Айнан шунинг учун 1975 йил Москвада Ирригация ва дренаж бўйича халқаро комиссия (ИДХК)нинг 9 конгресси ўтказилгандан сўнг, унинг 60 мамлакатдан келган қатнашчилари Ўзбекистонга ташриф буюриб, республикада амалга оширилган сув хўжалиги ва мелиорация ишлари билан танишишди. ИДХКнинг Африка – Осиё биринчи конференцияси 1978 йили Тошкентда ўтказилишига ҳам шу сабаб бўлди. 1985 йилда эса Тошкентда ИДХКнинг сайёр сессияси бўлиб ўтди. Ўзбекистонда мунтазам равишда хорижий мутахассислар малакасини ошириш курслари иш олиб борган. Ўзбекистонлик мутахассислар Россиянинг Новгород, Иваново, Волгоград вилоятларида, шунингдек, Афғонистон, Сурия, Яман, Ангола ва Кубада ирригация иншоотларини қуришди¹.

Ўзбекистон лойиҳалаш ташкилотлари бўйича ноёб салоҳиятга эга бўлган. Уларда фаолият юритган минглаб мутахассисларнинг меҳнати туфайли дунёда энг баланд Нурек ГЭСи тўғони, сув ҳажми бўйича энг йирик Тўқтоғул ва Туямўйин сув омборлари каби иншоотлар қад кўтарган. 1960–1985 йиллар мобайнида Ўзбекистон мелиораторлари томонидан дунёда энг қудратли ҳисобланувчи Қарши насос станциялари каскади, Амударё оқимининг Зарафшонга сув ташламаси иншоотлари мажмуи, Туямўйин ва Тахиатош гидроузеллари, ноёб арк шаклида темир-бетондан қурилган, баландлиги 120 метрли Андижон гидроузели, Ҳисорак ва Тўполанг сув омборлари, бошқа кўплаб объектлар бунёд этилган. Буларнинг барчаси ўзбек олимларининг илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаларида олиб борган тадқиқотлари асосида жадал ривожланган мелиорация фани тараққиёти билан ҳамоҳанг давом этган².

1991 йилдан бошлаб Ўзбекистон ўз қўшнилари – Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистон билан ушбу йўналишда ҳамкорлик қилиш бўйича стратегик дастур билан чиқди. Собиқ Иттифоқ парчалангани аниқ бўлгандан кейин, трансчегаравий дарёларга айланган Амударё ва Сирдарёни ҳамкорликда бошқаришни ташкил этиш тўғрисидаги мурожаат ҳукумат ташаббуси билан минтақадаги барча сув хўжалиги идораларига юборилди. Сўнгра 1991 йилнинг октябрида Тошкентда сувчилар йиғилиши ўтказилди.

1992 йилнинг бошида эса лойиҳаси Ўзбекистон томонидан тайёрланган «Давлатлараро сув захиралари манбаларидан фойдаланиш ва

¹ Полвонов М. Минтақавий экологик муаммолар ва миллий устуворлик. <http://huquqburch.uz/uz/view/609>

² Журабеков И. Духовний В. Оби ҳаёт-ўтмишимиз, бугунимиз ва келажгимиз. <http://xs.uz/uzkr/post/obihayot-otmishimiz-bugunimiz-va-kelazhagimiz>

уларни муҳофаза қилишни биргаликда бошқариш борасидаги ҳамкорлик тўғрисида»ги келишув имзоланди. Айнан Ўзбекистон ғояси асосида Марказий Осиё давлатлараро мувофиқлаштирувчи сув хўжалиги комиссияси (ДМСК) деб номланган, ҳамкорликни кўзда тутувчи ташкилот юзага келди. Афсуски, давлатлараро муносабатлардаги оқилона қадамлар сув хўжалиги ва сугориш соҳасида ички давлат бошқарувидаги кескин пасайиш билан бирга кечди. Бунга сабаб 1996 йили Сув хўжалиги вазирлиги тугатилиб, у Қишлоқ хўжалиги вазирлиги билан бирлаштирилиши эди. Ушбу қарордан кейин сув хўжалиги соҳасида парчаланиш бошланди¹. Вазирлик катта иш ҳажмларини йўқотди, уни молиялаштириш ва ходимлар сони қисқарди. Кўплаб мелиораторлар ишсиз бўлиб қолди. Бундай қарор қабул қилинишининг сабабини тушунтириш қийин: ахир, идоранинг вазифалари камайгани йўқ, аксинча, дарёлар трансчегаравий бўлиб қолиши натижасида улар яна ҳам мураккаблашган эди. Бир пайтнинг ўзида, бошқарувнинг Фарб усулига мослашиш заруратини ҳисобга олиш ҳаракати бошланди. Шу мақсадда сув захираларини давлат даражасида бошқаришнинг гидрогеографик тамойилига асос солган «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди. Мустақиллик йилларида Сув хўжалиги бош бошқармаси сув захиралари ва сув хўжалигининг қолган имкониятларига тўлиқ эгалик қилгани ҳолда, анча қисқартирилган молиявий ресурслар ҳамда давлатлараро сув тақсимотининг янги шартларига мослашишга мажбур бўлди. У ўзининг саъй-ҳаракатларини қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатиш, шунингдек, сув етказиб бериш тизимини йирик гидроузелларнинг ўзгарган иш тартибига мувофиқлаштириш каби масалаларга қаратди. Қўшни давлатлар ҳудудида қурилган сув омборлари ва ГЭСлар сугориш режимдан энергетик режимга ўтди, бу эса ёз ойларида сунъий равишда сув танқислигини келтириб чиқарди. Юзага келган вазият мавсумий сув омборлари қуриш учун катта миқдордаги капитал қўйилмаларни ҳамда реконструкция ишларининг, асосан, хорижий қарзлар ҳисобига бажарилишини талаб қилди. Натижада обихаётни насос станциялари ёрдамида кўтариб беришдек қимматта тушувчи тадбирлар зарурати пайдо бўлди. Агар илгари сугориш ва коллектор-дренаж каналларидан иборат улкан тармоққа тўлиқ техник хизмат кўрсатилган бўлса, энди фақатгина магистраллардаги таъмирлаш ишлари билан чекланиб қолинди. Ўзбекистон ирригацияси фахрланган ҳамма нарса — қувурлар ва лотоклардаги янгича конструкциялар, горизонтал ва вертикал ёпиқ дренаж — Сув хўжалиги вазирлиги тугатилиши оқибатида ёмон ишлайдиган тизимга айланиб қолди. Ёпиқ дренажни тозалаш ва профи-

¹ *Журабеков И. Духовний В.* Оби ҳаёт-ўтмишимиз, бугунимиз ва келажагимиз. <http://xs.uz/uzkr/post/obihayot-otmishimiz-bugunimiz-va-kelazhagimiz>

лактика қилиш ишларининг ҳажми бир неча мартага камайди, яъни йилига 3,5 минг километрдан фақат бир минг километргача қисқарди. Лотокларни алмаштириш ва таъмирлаш борасида ҳам натижалар ёмонлашди. Улардан фойдаланиш тизимининг ўзгариши сув хўжалиги органларининг фаолиятини қийинлаштирди, бунинг устига туман даражасидаги ташкилотларда штатлар жадвали бўйича ходимлар сони камайтирилди. Кўпгина хўжаликлараро каналлар эгасиз ариқларга айланиб қолди. Бундай вазият Сув истеъмолчилари уюшмаси (СИУ) деб номланган, фермерларнинг ихтиёрий равишда кооперациялашуви шаклига заруратни кун тартибига чиқарди. Бироқ, афсуски, уларнинг ҳуқуқий ва ташкилий мақоми билан боғлиқ бир қатор масалалар ҳал этилмай қолди. Ушбу муаммолар СИУни тармоқдан тўғри фойдаланиш ва уни яхшилашга қодир бўлмаган, шунчаки заиф истеъмолчиларга айлантриб қўйди. Бундай шароит 2000–2001 йиллардаги қурғоқчилик оқибатида тармоқнинг ишдан чиқишини юзага келтирди. Сув хўжалиги ташкилотлари ўрта ҳисобда 30 фоизгача камайиб кетган обиҳаёт ҳажмини тенг тақсимлашни таъминлай олмадилар. Бу эса ўша йилларда Қашқадарё ва Сирдарё вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистонда 350 минг гектар ернинг суғориладиган ерлар рўйхатидан чиқарилишига сабаб бўлди. 2017 йилга келиб, улардан юз минг гектарга яқининигина қайта тиклашга эришилди, холос¹.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси²га биноан ер ва сув ресурслари давлат мулки ҳисобланади. Ер ресурслари республика ҳудудида қатъий равишда мавжуд ҳамда унинг ҳудуди халқаро келишувларга кўра дахлсиз ҳисобланса, сув ресурсларининг катта қисмининг қўшни давлатлар чегарасида ҳосил бўлиши ҳамда унинг трансчегаравий характерга эга эканлиги ундан доимий равишда зарур даражада фойдаланиш имкониятини чекляпти. Бундан ташқари, табиатда содир бўлаётган объектив ва субъектив сабаблар ҳам сув ресурслари танқислиги ҳосил бўлишига олиб келмоқда.

Шунинг учун доимий равишда ўсиши кузатилаётган мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари ҳамда иқтисодийнинг қишлоқ хўжалиги билан бевосита боғлиқ бўлган sanoat тармоқларини хом ашё билан етарли даражада таъминлаш муаммоси асосан ер ва сув ресурсларидан мақбул равишда фойдаланишга боғлиқдир. Шунинг ҳисобга олган ҳолда, республикада барча ер ва сув ресурслари давлат мулки ҳисобланиб, уни муҳофаза қилиш доимий равишда давлат томонидан амалга оширилади.

¹ *Журабеков И. Духовний В.* Оби ҳаёт-ўтмишимиз, бугунимиз ва келажгимиз. <http://xs.uz/uzkr/post/obihayot-otmishimiz-bugunimiz-va-kelazhagimiz>

²¹ *Журабеков И. Духовний В.* Оби ҳаёт-ўтмишимиз, бугунимиз ва келажгимиз. <http://xs.uz/uzkr/post/obihayot-otmishimiz-bugunimiz-va-kelazhagimiz>

Сув ресурслари тақсимоти, ундан оқилона фойдаланиш масалалари 1993 йил 6 майда қабул қилинган (2014 йилда янги таҳрир) «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги¹ Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ тартибга солинади. Ушбу қонун доирасида мамлакатда сувга доир муносабатлар назорат қилинади ҳамда фойдаланишга эътибор қаратилади. Хусусан сув етказиб берувчилар ва сув истеъмолчилари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш, сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш тизимини амалга ошириш, йирик сув манбаларидан фойдаланиш, уларда сувни сақлаш ва етказиб беришда муҳим аҳамиятга эга бўлган ирригация объектларини хавфсиз ҳамда зарурий даражада сақлаш, сувдан самарали фойдаланиш тизимини назорат қилиш, лозим ҳолатларда ундан оқилона фойдаланмаганлик учун сув истеъмолчиларига тегишли чоралар кўриш ҳамда уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалаларини ўз ичига олади. Ўзбекистонда сувдан фойдаланишнинг ҳуқуқий асоси сифатида қуйидаги қонунларни ҳам тилга олиш жоиз:

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги² Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (1992) нинг 19-моддаси «Сувлар ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартлари» деб номланиб, унда Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ер усти, ер ости ва денгиз сувларидан зарур миқдордаги сувнинг табиий айланишини сақлаш, унинг нормативда

Сурат dehqon.uz сайтидан олинди

¹ www.lex.uz/acts/12328. *Изоҳ:* «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 2009 йилда янги таҳрири эмас, балки қонуннинг 1993 йили қабул қилинган биринчи матнига 1993, 1997, 1998, 2000, 2001, 2004, 2007, 2009, 2011, 2013 ва 2014 йилларда қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган.

² www.lex.uz/docs/107115

кўрсатилган даражада тозалигини таъминлаш, сув ўсимликлари ва ҳайвонларини асраш, сув ҳавзаларининг ифлосланишига йўл қўймаслик, уларда экология мувозанатини сақлаш ва сув ҳавзасига ландшафт элементи сифатида зиён етказмаслик кўрсатилиб, маҳаллий ҳокимият идоралари, ўрмон ва сув хўжалиги идоралари дарё ирмоқлари ҳосил бўладиган жойларда, сув ҳавзалари соҳили минтақаларида дарахтзорларни тиклашлари ва дов-дарахтни кўпайтиришлари ҳамда уларнинг сақланишини таъминлашлари шарт, дея белгиланган. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги¹ Қонунининг (2004) «Фермер хўжаликлари юритиш учун ер участкалари бериш. Ердан фойдаланиш ва сув истеъмоли» номли III бобининг «Сув истеъмоли» деб номланган 15-моддасида фермер хўжаликларининг сув истеъмоли уларга хизмат кўрсатувчи сув истеъмолчилари уюшмалари томонидан белгиланадиган сув объектларидан сув олиш лимитлари асосида белгиланган тартибда амалга оширилади, деб қайд этилган «Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги тўғрисида»ги² Ўзбекистон Республикаси Қонунининг (1999) асосий мақсади эса гидротехника иншоотларини лойиҳалаштириш, қуриш, фойдаланишга топшириш, улардан фойдаланиш, уларни реконструкция қилиш, тиклаш, консервациялаш ва тугатишда хавфсизликни таъминлаш бўйича фаолиятни амалга оширишда юзага келадиган муносабатларни тартибга солишдан иборат.

Мустақиллик йилларида сувни тежаш ва ундан самарали фойдаланиш бўйича мамлакатимиз Президентининг қатор Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари қабул қилиниб, улар жумласига Вазирлар Маҳкамасининг 07.04.1992 йилдаги «Ўзбекистон Республикаси сувни муҳофазалаш ҳудудларидаги сув омборлари ва бошқа сув ҳавзалари, дарё ва магистрал каналлар ва коллекторлар, шунингдек ичимлик суви ва маиший таъминот, даволаш ва маданий-соғломлаштириш сув манбалари тўғрисидаги Низом»ни тасдиқловчи қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 3 августдаги 385-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида чекланган сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги³ Вақтинчалик тартибни, 24.03.2003 йилда қабул қилинган «Қишлоқ хўжалигида ислоҳатларни чуқурлаштиришнинг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги Президент Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 21.07.2003 йилдаги «Сув хўжалигини бошқаришни такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорини киритиш мумкин. Аммо йиллар давомида Қишлоқ ва сув хўжалиги бошқаруви соҳасида узоқ

¹ <http://lex.uz/acts/275195>

² <http://www.lex.uz/docs/84823>

³ ЎзР.ВМнинг «Ўзбекистон Республикасида чекланган сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги 385-сонли қарори. library.ziyonet.uz/ru/book/download/18301

вақт давомида ҳал этилмасдан келаётган тизимли муаммоларнинг мавжудлиги, яъни:

биринчидан, озиқ-овқат хавфсизлигини ваколатли органлар ўзаро ҳамкорлигининг таъсирчан механизмисиз тарқоқ ҳолда режалаштириш ва таъминлаш қабул қилинаётган қарорлар ҳамда аниқ натижаларга эришиш учун жавобгарликнинг сусайишига олиб келди;

иккинчидан, қишлоқ ва сув хўжалигида узоқ муддатли пухта сиёсатнинг шакллантирилмаганлиги сабабли мазкур соҳаларни янада ривожлантиришнинг аниқ йўналишлари белгиланмаган эди;

учинчидан, юзага келаётган муаммолар бўйича тезкор қарорлар қабул қилишда ваколатли органларнинг самарали мувофиқлаштирувчи роли ва ташаббускорлиги мавжуд эмас эди;

тўртинчидан, масъул идоралар томонидан ҳаққоний ахборотни йиғиш, таҳлил қилиш ва алмашиш механизмининг тўғри йўлга қўйилмаганлиги сабабли ўзларига юклатилган вазифалар самарасиз амалга оширилаётгани намён бўлди;

бешинчидан, қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат хавфсизлиги ҳамда сув истеъмоли соҳаларида мустақил назорат мавжуд бўлмай, бунинг натижасида тармоқларни модернизация қилиш ва техник жиҳозлаш ишларига етарлича эътибор қаратилмаётгани, инновацион технологиялар ва ишланмаларни жорий қилиш даражаси пастлигича қолаётганини кўрсатди. Қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат хавфсизлиги ва сув истеъмоли соҳаларида ҳақиқий ҳолатни ва ривожланиш истиқболларини чуқур таҳлил қилиш асосида уларни стратегик режалаштириш сиёсати бўйича таъсирчан ишларни йўлга қўйиш, мазкур йўналишлар бўйича бошқарув тизимини тубдан такомиллаштириш заруратини туғдирди.

Шулардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти 2018 йил 17 апрелда «Қишлоқ ва сув хўжалиги давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонни имзолади¹. Унга кўра қишлоқ ва сув хўжалиги вазирликлари ажратилди. Сув хўжалиги вазирлигининг асосий вазифа ва фаолияти йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланди:

– сув ресурсларини бошқариш соҳасида ягона сиёсатни амалга ошириш, шунингдек, сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш, сувларнинг зарарли таъсирининг олдини олиш ва бартараф этиш соҳасида давлат органлари, хўжалик бошқаруви органлари ва бошқа ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш;

– ҳудудларни ва иқтисодиёт тармоқларини сув ресурслари билан барқарор ҳамда оқилона таъминлаш, ерларнинг мелиоратив ҳола-

¹ <http://uza.uz/oz/documents/ishlo-va-suv-kh-zhaligi-davlat-bosh-aruvi-tizimini-tubdan-ta-17-04-2018>

ти яхшиланишини ва барқарорлигини таъминлаш бўйича чоралар кўриш;

– ирригация ва мелиорация тизимлари, сув омборлари, насос станциялари ҳамда бошқа сув хўжалиги ва гидротехника иншоотларининг ишончли фаолият кўрсатишини таъминлаш, сув хўжалигининг йирик ва ўта муҳим объектлари муҳофаза қилинишини ташкил этиш;

– сув ресурсларидан тежамли ва оқилона фойдаланиш учун сувдан фойдаланувчилар ҳамда сув истеъмолчилари масъулиятини ошириш, уларнинг сувдан фойдаланиш маданиятини юксалтириш;

– сув хўжалиги соҳасида фан ва техника ютуқлари, замонавий сув тежовчи технологиялар, илғор тажрибалар, сув хўжалигини ва сувдан фойдаланишни бошқариш тизимида инновацион услубларни жорий қилиш;

– сув хўжалиги соҳасида мутахассислар малакасини ошириш тизимини ташкил этиш, сув хўжалиги ташкилотлари билан таълим ва илмий муассасалар ўртасидаги интеграцияни кучайтириш, фан ютуқларини амалиётга жорий этиш чораларини кўриш;

– трансчегаравий сув ресурсларини бошқариш ва улардан фойдаланиш бўйича давлатлараро муносабатларни ривожлантириш, хорижий инвестициялар ва техник кўмак маблағларини (грантлар) жалб қилиш, шунингдек, сув хўжалиги соҳасидаги халқаро ташкилотлар фаолиятида фаол иштирок этиш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 05.05.2017 йилдаги «2017–2021 йилларда ер ости сувлари захираларидан оқилона фойдаланишни назорат қилиш ва ҳисобга олишни тартибга солиш чоратадбирлари тўғрисида»ги Қарори¹, 16.11.2017 йилдаги «Сув таъминоти ва сув чиқариш хизмати соҳасида тўлов интизомини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 12.02.2018 йилдаги «Қишлоқ ва сув хўжалиги давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги, 01.07.2018 йилдаги «Қишлоқ ва сув хўжалигида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармонилари² бир томондан соҳадаги муаммоларни кўрсатиб берган бўлса, иккинчи томондан уларни ҳал қилиш механизмларини ҳам белгилаб берди.

Ўзбекистон халқаро майдонда ҳам сувни тежаш ва ундан самарали фойдаланиш борасида қатор халқаро ҳужжатларни имзолаган бўлиб, БМТнинг Трансчегаравий очиқ сув оқимлари ва халқаро қўлларни

¹ <http://www.uza.uz/oz/documents/yillarda-er-osti-suvlari-zakhiralaridan-o-ilona-fo-05-05-2017>

² <http://uza.uz/oz/documents/ishlo-va-suv-kh-zhaligi-davlat-bosh-aruvi-tizimini-tubdan-ta-17-04-2018>

муҳофаза қилиш ҳамда фойдаланиш бўйича (1992 йил 17 март, Хельсинки)¹, Халқаро трансчегаравий сув оқимлари ҳақидаги (1997 йил 21 май)², «Халқаро сув оқимларидан кемалар қатнамайдиган ҳолатларда фойдаланиш тартиби тўғрисида»ги (1997 йил, Нью-Йорк)³, «Трансчегаравий атроф-муҳитга таъсири ҳақида»ги (1991 йил 25 февраль) конвенциялари, «Атроф-муҳит ҳақидаги Стокгольм декларацияси» (1972 йил 16 июнь), «Ривожланиш ва атроф-муҳит ҳақидаги Рио-де-Жанейро декларацияси» (1992 йил 14 июнь)⁴ шулар жумласидандир.

Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислом Каримов раҳбарлигида мутахассис ва экспертлар томонидан сув оқимларининг қуйи қисмида жойлашган давлатлар учун сув оқимларининг пасайишига ҳамда ушбу минтақаларда экологик хавфсизликнинг бузилишига йўл қўймаслик тўғрисида ишлаб чиқилган талаблар бетараф бўлган халқаро ташкилотлар – Осиё ва Тинч океани биринчи саммити (Япония, Беппу шаҳри, 2007 йил декабрь), XIII Бутунжаҳон сув конгресси (Франция, Монпелье шаҳри, 2008 йил сентябрь), Орол муаммоларига бағишланган халқаро конференция (Тошкент шаҳри, 2008 йил март), Европа Иттифоқи – Марказий Осиё вазирлар конференцияларининг (Ашхобод шаҳри, 2008 йил декабрь) якуний ҳужжатларида тўла-тўқис қўллаб-қувватлангани⁵. Шунингдек, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки ва бошқа кўпгина халқаро молиявий институтлар, давлат раҳбарлари ҳам ўз чиқишларида минтақада юзага келган сув муаммоси хусусидаги тамойилларимизни тўлиғича маъқулладилар. Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислом Каримов Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг 2007 йил 16 августда Бишкекда бўлиб ўтган саммитида Марказий Осиёда сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш бўйича асосий тамойил ва ёндашувларни белгилаб берган эди. 2010 йилда бўлиб ўтган V Бутунжаҳон сув форуми (Туркиянинг Истамбул шаҳрида) иштирокчиларининг маърузалари ҳамда анжуманнинг якуний ҳужжатларида об-ҳавонинг глобал иссиши, иқлим ўзгариши, аҳоли сонининг кўпайиши, ичимлик ва сугориш сувига талаб ортиб бораётгани сабабли сув ресурсларидан оқилона ҳамда адолатли фойдаланиш муаммолари, шунингдек, минтақамизни ривожлантириш борасида Ўзбекистоннинг нуқтаи назари тўлиқ қўллаб-қувватланди.

¹ <http://www.lex.uz/ru/docs/1331404>

² http://old.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=1238734

³ Алихонов Б., Самойлов С. Минтақавий экологик муаммолар ва миллий устуворлик. <http://huquqburch.uz/uz/article/609/>

⁴ Полвои М. Сув-ҳаёт манбаи. <http://huquqburch.uz/uz/view/761>

⁵ Полвои М. Сув-ҳвёт манбаи. <http://huquqburch.uz/uz/view/761>

Марказий Осиёнинг асосий фожиаси бўлган Орол денгизи ҳавза-сидаги муаммоларни фақат экологик нуқтаи назардан баҳолаш нотўғри бўлур эди. У бундан ҳам мураккаб ва қамрови жуда кенг бўлиб, уни ижобий ҳал этиш учун кескин ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, катта ҳажмдаги капитал маблағлар талаб этилади. Ўзбекистон Марказий Осиёдаги атроф-муҳит муҳофазаси бўйича минтақавий ҳамкорлик жараёнларида фаол қатнашмоқда. Мамлакатимиз Оролни қутқариш халқаро жамғармасини ташкил этиш (Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг 1993 йил Қозоғистоннинг Қизилўрда шаҳрида бўлиб ўтган йиғилиши қарори) ҳамда табиий ресурсларни бошқариш, атроф-муҳит муҳофазаси ва барқарор ривожланиш бўйича муаммоларни ҳал этишга, бу борадаги фаолиятни мувофиқлаштиришга йўналтирилган Барқарор ривожланиш ва сув ҳўжалигини бошқариш давлатлараро комиссиясини ташкил этиш ташаббускорларидан бири ҳисобланади. Марказий Осиё давлатлари томонидан экологик масалалар йўналишида «Орол денгизи ҳавзасини барқарор ривожлантириш муаммолари бўйича Марказий Осиё давлатлари ва халқаро ҳам-жамиятнинг Нукус декларацияси», «Олмаота декларацияси», «Ашхобод декларацияси» каби ўта муҳим ҳужжатлар имзоланган. Уларда минтақадаги давлатларнинг экологик сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш масалаларида ўзаро бир хил ёндашувга эришиши назарда тутилган. Айти пайтда икки томонлама ва кўп томонлама иқтисодий ҳамда табиатни муҳофаза қилиш бўйича турли келишувларнинг мавжудлиги туфайли минтақадаги ўзаро муносабатлар ривожланмоқда. 1993 йилда қабул қилинган «Орол денгизи ва Оролбўйидаги муаммоларни ҳал этиш, Орол минтақасидаги экологик вазиятни соғломлаштириш ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлаш бўйича келишув» ва «Орол денгизи ҳавзасидаги экологик вазиятни яхшилаш бўйича аниқ ҳаракатлар дастури» Марказий Осиёдаги бешта давлат Президентлари томонидан илк бор имзоланган муҳим ҳужжатлар сирасига киради¹.

Назорат учун саволлар:

1. Мамлакатда сувдан фойдаланишнинг ҳуқуқий асослари шаклланишини сўзлаб беринг.
2. «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни мазмунини нимадан иборат?
3. Сувдан фойдаланиш бўйича қонунчиликнинг такомиллашувига нима сабаб бўлди?
4. Нега Сув ҳўжалиги вазирлиги қайта ташкил қилинди?
5. Ўзбекистонда сувдан фойдаланишнинг халқаро тамойиллари нималардан иборат?

¹ Полвон М. Сув-ҳаёт манбаи. <http://huquqburch.uz/uz/view/761>

5-МОДУЛЬ

Мавзу: СУВ ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ: ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК

Режа:

1. Ўзбекистоннинг сув борасидаги халқаро ҳамкорлиги.
2. Европа Иттифоқининг «Ўзбекистоннинг қишлоқ ҳудудларида сув ресурсларини барқарор бошқариш» Дастури.
3. Германия халқаро ҳамкорлик ташкилоти(GIZ)нинг Ўзбекистон билан ҳамкорлиги.
4. Марказий Осиё Минтақавий экологик марказининг фаолияти.

Асосий тушунчалар:

БМТ, Европа Иттифоқи, Ўзбекистон Республикаси, Германия халқаро ҳамкорлик ташкилоти, Марказий Осиё Минтақавий экологик маркази.

Бугун Марказий Осиё катта эътибор қаратилаётган минтақа. У Орол инқироzi оқибатларини бартараф этишга оид вазифаларни ҳал этиш йўлларини излаш учун савий-ҳаракатларни мувофиқлаштиришга, барқарорлик ва хавфсизликни таъминлашга катта ҳисса қўшаётган халқаро ҳамкорлик майдонидир. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан буён юздан ортиқ мамлакат билан дипломатик муносабатлар ўрнатди ва 150дан ортиқ халқаро конвенция ва протоколни ратификация қилди. 1992 йилдан бери республика Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари каби, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) аъзоси ҳисобланади. 1992 йилда Ўзбекистон БМТнинг аъзоси бўлди ва Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тизимидаги қатор дастурлар ва ихтисослашган муассасалар, шу жумладан БМТнинг Барқарор ривожланиш бўйича комиссияси билан ҳамкорлик қилиб келмоқда. Ўзбекистон Евроосиё иқтисодий ҳамжамияти (ЕврОИХ), «Марказий Осиё ҳамкорлик» ташкилоти (МОҲ), Шанхай ҳамкорлик ташкилотига (ШҲТ) аъзо. Минтақада сув ресурсларидан фойдаланишни мувофиқлаштириш борасида Ўзбекистон йирик минтақавий тузилмалар – Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ИҲТ) ва Марказий Осиё Минтақавий иқтисодий ҳамкорлигига аъзо. Ўзбекистон Республикаси 2002 йил февралдан Сув бўйича глобал ҳамкорлик (СГҲ) аъзоси. Марказий Осиё ва Кавказорнининг Сув бўйича минтақавий ҳамкорлиги (САСЕНА) сувни бошқариш ва ундан фойдаланишга алоқадор ташкилотлар (давлат департаментлари, маҳаллий ва минтақавий ташкилотлар, профессионал уюшмалар, илмий-тадқиқот институтлари хусусий тармоқ ва ННТлар)ни ўзаро тажриба ўрганиш, ахборот алмашиш ва салоҳиятни ривожлантириш мақсади асосида бирлаштирган.

СГХ ёндашувларини жорий этиш бўйича минтақавий фаолияти, ортирилган тажриба ва сабоқлар кейинги қисмларда кўриб чиқилган. Ўзбекистон Республикаси Европа Иттифоқининг Сув бўйича ташаббусида (EUWI) иштирок этади. EUWInинг фаолияти Барқарор ривожланиш учун ҳаракат дастурини (WSSD) амалга ошириш борасидаги сув бўйича стратегик ҳамкорликнинг асосини таъминлайди ҳамда сув ресурслари билан боғлиқ Барқарор ривожланиш мақсадларига эришишга ҳисса қўшади. Бу ташаббус доирасида Европа Иттиоқи яқин ҳамкорликни мустақамлашга интиломқда. Бундан мақсад: сиёсий мақсад ва ҳаракатларга оид мажбуриятларни мустақамлаш; сув бошқарув тузилмаларини самарали қилиш ва институционал салоҳиятни кучайтириш; мувофиқлаштириш ва ҳамкорликни яхшилаш; ЕИнинг мавжуд молиявий оқимлари самарадорлигини оширишдир. 1998 йили республика Марказий Осиё ва ЭСКАТО давлатлари билан бирга донор мамлакатлар кўмагида БМТнинг Марказий Осиё мамлакатлари иқтисодиёти бўйича Махсус дастурини (СПЕКА) амалга оширишга тайёрлигини билдирди. Дастурнинг устуворликларидан бири минтақа энергетика ва сув ресурсларидан оқилона ва самарали фойдаланишдан иборатдир. ЮНЕП кўмагида Марказий Осиёнинг 5 давлатида ҳам ўз миллий офисига эга Минтақавий экологик марказ ташкил этилди. 2004 йили Ўзбекистон Республикаси, «Марказий Осиё ҳамкорлиги» ташкилотига аъзо бошқа давлатлар ва Жаҳон банкининг ваколатхоналари сув-энергетика ресурсларини биргаликда бошқариш соҳасида Халқаро сув-энергетика консорциуми концепциясини қабул қилди. Консорциум МОҲга аъзо мамлакатлар сув хўжалиги, ёқилғи-энергетика ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари хўжалик субъектлари учун қулай иқтисодий ва ҳуқуқий шароит яратиш бўйича барча аъзо давлатларнинг келишилган нуқтаи назарини акс эттиради. Консорциум ишига назорат органи — Аъзо давлатлар мухтор вакиллари кенгаши раҳбарлик қилади. У томонлар тенг вакиллиги тамойили асосида шакллантирилади. Қарорлар қабул қилишда ҳар бир томон тенг овозга эга. Қарорлар томонларнинг тўлиқ розилиги билан қабул қилинади. Гидрология ва метеорология соҳасида Ўзбекистон Республикаси Жаҳон метеорология ташкилотининг деярли барча дастурлари (гидрология, метеорология, иқлим, ахборот, ўқитиш, гидрометеорология хавфсизлиги бўйича халқаро ўн йилликлар ўтказиш соҳасида) иштирокчиси ҳамда ЮНЕСКОнинг халқаро гидрологик дастури ва Гидрометеорология бўйича МДХ мамлакатлари давлатлараро кенгаши аъзосидир. Ўзбекистоннинг илмий салоҳиятини янада мустақамлашга халқаро сув ва қишлоқ хўжалиги ташкилотлари — IWMI, ILRI, ICARDA сингарилар билан шериклик ҳам салмоқли ҳисса қўшмоқда. Жаҳон банки, ФАО, БМТ Тараққиёт дастури ва Қишлоқ хўжалигини

ривожлантириш халқаро жамғармаси (IFAD) томонидан молияланадиган Халқаро қишлоқ хўжалиги тадқиқотлари бўйича маслаҳат гуруҳи (ХҚХТМГ) Келгуси ҳосил маркази каби машҳур 15 қишлоқ хўжалиги илмий-тадқиқот ташкилотини бирлаштиради. ХҚХТМГ илмий изланишлар ўтказиш ва мутахассисларни ўқитиш, озиқ-овқат ишлаб чиқариш самарадорлик ва сифатини ўстириш, қурғоқчил ҳудудлар аҳолиси турмуш даражасини оширишни мақсад қилган. Айтилган пайтда у сув ва ер ресурсларини ҳимоя қилади. Ўзбекистон Республикаси Ирригация ва Дренаж бўйича халқаро комиссиянинг (ИДХК) ишида фаол иштирок этади ва унинг юридик аъзоси ҳисобланади. ИДХК таркибда Орол денгизи ҳавзаси бўйича алоҳида ишчи гуруҳи(ST-Aral) тузилган. Ўзбекистон вакиллари ИДХК конгресс ва конференциялари ишида фаол иштирок этмоқда. 1994 йилда республика чўлланишга қарши курашда ҳаракатларни мувофиқлаштириш бўйича ННТлар ва маҳаллий ташкилотлар халқаро тармоғи(RIOD)га аъзо бўлди. Марказий Осиё мамлакатларининг ер ресурсларини бошқариш борасидаги ташаббуси кўплаб донорлар иштирокидаги давлатлараро шерикликнинг яққол мисоли бўла олади. Бу дастурнинг вазифаси — ер ва сув ресурсларини барқарор бошқаришга ҳар томонлама ва интеграциялашган ёндашувларни ривожлантириш ва амалга оширишга кўмаклашиш мақсадида ерларнинг таназзулига қарши курашиш ва Марказий Осиё мамлакатларида кам таъминланганликни камайтиришдан иборатдир¹.

! RIOD. *Ҳозирги вақтда RIOD дунёнинг 100дан ортиқ мамлакатидagi ННТларни бирлаштирган. RIOD бир нечта босқичдаги мувофиқлаштирувчи тузилмалардан иборат (глобалдан миллий ва субмиллийгача ва минтақавий — қитъалар, шу жумладан Осиёда ҳам). Ўз навбатида, у субминтақаларга бўлинади. 1996 йил январдан бошлаб Марказий Осиё ана шундай субминтақалардан бири деб эътироф қилинди. RIOD мувофиқлаштирувчи қўмитаси раиси — RIOD глобал мувофиқлаштирувчи қўмитаси аъзоси Олег Царук. Унинг манзили — Биостан экомаркази (BIOSTAN), Ўзбекистон, Тошкент; Катена экоклуби (Catena), Ашгабат—ots@uzsci.net².*

Бугунги кунда сувдан фойдаланиш бўйича халқаро ҳамкорлик долзарб аҳамият касб этади. Чунки минтақада трансчегаравий ҳавзаларда сув ресурсларини бошқариш билан боғлиқ янги муаммолар пайдо бўлмоқда. Улар аҳолининг ўсиши, озиқ-овқатга бўлган талабнинг

¹ Абдуллаев У. ва бошқалар. Сув Ўзбекистон келажаги учун муҳим ҳаётий ресурс. UNDP. Тошкент. 2007. 11 б.

² Абдуллаев У. ва бошқалар. Сув Ўзбекистон келажаги учун муҳим ҳаётий ресурс. UNDP. Тошкент. 2007. 13 б.

кўпайиши, саноат ривожланиши, иқлим ўзгариши, музликларнинг жадал эриши ва бошқа кўплаб антропоген омиллар билан боғлиқдир. Трансчегаравий сув ресурсларидан биргаликда фойдаланиш учун умумий ечим топилмаса Марказий Осиёдаги муаммолар янада кучаяди. Амударё ва Сирдарё сувидан хўжасизларча фойдаланиш оқибатида вужудга келган Орол денгизи фожиаси бутун Марказий Осиёнинг экологик кулфатига айланганини унутмаслик керак. Аҳоли томонидан тоза ичимлик сувидан фойдаланиш борасида республикамизда кенг қамровли чора-тадбирлар ишлаб чиқилди ва улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилмоқда.

Сурат uza.uz сайтидан олинди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясида сўзлаган нутқида Марказий Осиёда сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, Орол денгизи қуриши муаммоси, қўшни мамлакатлар билан яхши қўшничилик муносабатларини мустақкамлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди. Амударё ва Сирдарё ҳавзалари сув ресурсларидан фойдаланиш тўғрисидаги конвенциялар лойиҳаларини қўллаб-қувватлашини қайд этди ҳамда халқаро ҳамжамиятни Орол денгизи буткул қуришининг олдини олишга чақирди. Ўзбекистон минтақавий давлатлар билан сув хўжалиги соҳасидаги ҳамкорлик механизмларини такомиллаштириш бўйича ҳар

томонлама мулоқотни амалга оширишга ҳаракат қилмоқда. Мамлакатимизда 1992 йилдан буён ўзининг фаолиятини амалга ошириб келаётган Германия халқаро ҳамкорлик ташкилоти (GIZ) республикада Европа Иттифоқининг «Ўзбекистоннинг қишлоқ ҳудудларида сув ресурсларини барқарор бошқариш» Дастурини амалга ошириб келмоқда. Ушбу дастур Европа Иттифоқи (ЕИ) ва Ўзбекистон ўртасидаги 2014–2020 йилларга мўлжалланган ҳамкорлик доирасида сув ресурсларини бошқаришни қўллаб-қувватлайди ва Европа Иттифоқининг Сув бўйича Доиравий Директивасига таянган ҳолда энг яхши Европа амалиёти қўлланилишини рағбатлантиради. Дастурнинг умумий мақсади иқлим ўзгариши шароитида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги соҳасининг ҳар томонлама ва барқарор ўсишига ҳисса қўшишдир. Дастур 3 та ўзаро боғлиқ таркибий қисмлардан иборат:

1) *1-компонент.* GIZ томонидан амалга оширилиб, сув хўжалигини ва ресурсларини мукамал бошқаришнинг миллий доиравий концепциясини яратишга қаратилган. Шу билан бирга ушбу компонент доирасида умумий қиймати 7 миллион еврога тенг сув ва энергия ресурсларини тежовчи асбоб-ускуналар ва замонавий қишлоқ хўжалиги техникалари хариди ҳам кўзда тутилган.

2) *2-компонент.* БМТнинг Тараққиёт Дастури томонидан амалга оширилиб, қишлоқ жойларида, айниқса қишлоқ хўжалигида сув ресурсларидан самарали фойдаланиш бўйича потенциални оширишга қаратилган.

3) *3-Компонент.* Ўзбекистондаги Европа Иттифоқи Делегацияси томонидан амалга оширилиб, сув ресурсларидан самарали фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси ҳақида аҳолининг хабардорлигини оширишга қаратилган. Ушбу компонентнинг асосий мақсади сув ресурсларини асраш, сув ресурслари ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг стратегик аҳамиятини жамоатчилик томонидан янада чуқурроқ англианишини уйғотишдан иборат.

GIZ 2019 йилга қадар давом этадиган Дастурнинг «Сув хўжалиги ва ресурсларини бошқаришнинг миллий доиравий концепцияси» деб номланган 1-компонентини Ўзбекистон Республикаси Сув хўжалиги вазирлиги, Сувни бошқариш халқаро институти (ИВМИ), Италиянинг Қишлоқ хўжалигида тадқиқотлар ва унинг иқтисодиёти бўйича кенгаши (СРЕА), Австриянинг Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш агентлиги, Германия Федерал Ташқи ишлар вазирлиги билан ҳамкорликда амалга оширмоқда.

Дастурнинг асосий мақсади, сув хўжалиги ва ресурсларини бошқаришнинг самарадорлигини миллий, ҳавза ва фермер хўжаликлари доираларида янада такомиллаштириш ҳисобланади. Бундан ташқари сув ва энергия тежовчи ҳамда ахборот технологиялари ва за-

Мазкур лойиҳанинг «Ўзбекистонда сув ва атроф-муҳит масалалари бўйича хабардорликни (саводхонликни) ошириш ҳамда ҳамкорликни ривожлантириш – (UzWaterAware)» деб аталган компонентларидан бирини Марказий Осиё Минтақавий экологик маркази (МОМЭМ) нинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси амалга оширмақда Республика Сув хўжалиги вазирлиги ва Ўзбекистон сув ресурсларидан мукамал фойдаланиш «Сувчи» жамоат бирлашмаси билан ҳамкорликда амалга оширилаётган мазкур лойиҳанинг асосий мақсади глобал иқлим ўзгариши шароитида кенг аҳоли қатламини атроф-муҳит масалалари ва сув муҳофазасига қаратиб, бу борада уларнинг хабардорлигини кенгайтириш ва шу орқали сувни тежаш самарадорлигини ошириш бўлса, иккинчидан, лойиҳа доирасида давлат, маҳалла, ёшлар ва болалар ташкилотлари, ОАВ ҳамда экология йўналишида фаолият юритаётган нодавлат-нотижорат муассасалари билан ҳамкорликни йўлга қўйиб улар орқали сув-экология масалаларига жамоатчилик эътиборини кенг жалб этишдан иборатдир. «Сувчи» жамоат бирлашмаси мутахассислари ёрдамида Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Самарқанд, Сурхондарё, Сирдарё, Фарғона вилоятларида кенг қамровли тарғибот-ташвиқот ишларини амалга оширилди. Ўтказилган тадбирлар (семинарлар, давра суҳбатлари, тренинглари ва бошқалар) да қарийб 2000 га яқин юртдошларимиз иштирок этишди. Уларда қатнашган журналистларга тақдим этилган маълумотлар асосида 80 дан ошиқ мақола, хабар, радио эшиттириш ва теледастурлар тайёрланди.

Марказий Осиё Минтақавий экологик маркази ҳудудда атроф-муҳит муҳофазаси борасидаги глобал ва ҳудудий экологик муаммоларни ҳал этишга кўмаклашиш учун ташкил этилган бўлиб, ноу-хау, янги билимлар ва технологияларни киритишда давлатлараро мулоқот учун имкон беради. Бу ўз навбатида муаммоларни ҳал этишда инновацион экологик сиёсат, ёндашув ва усулларни қўллашга, ҳудудий даражада ахборот алмашинувиغا шароит яратади. МОМЭМнинг асосий вазифалари марказий ва маҳаллий ҳокимият, ННТ, ҳамжамиятлар, хусусий сектор ва ва донор ташкилотлар ўртасидаги ҳамкорликни мустақамлаб, Марказий Осиёда барқарор экологик муҳитни таъминлашга, бу борада фуқароларнинг фаоллигини оширишга қаратилган.

Назорат учун саволлар:

1. Европа Иттифоқининг «Ўзбекистоннинг қишлоқ ҳудудларида сув ресурсларини барқарор бошқариш» Дастурининг мазмуни нимадан иборат?
2. Германия халқаро ҳамкорлик ташкилоти (GIZ)нинг Ўзбекистон билан ҳамкорлиги қандай амалга оширилади?
3. Марказий Осиё Минтақавий экологик марказининг Ўзбекистондаги фаолияти қандай?

6-МОДУЛЬ

Мавзу: ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИДА СУВДАН ОҚИЛОНА ФЙДАЛАНИШ ВА СУВ РЕСУРСЛАРИНИ БОШҚАРИШ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ: МАЗМУН, ШАКЛ, МУАММОЛАР ВА ТАМОЙИЛЛАР

Режа:

1. *Ўзбекистонда экожурналистика*
2. *Сувдан фойдаланиш масаласини ёритишдаги камчиликлар*
3. *Мавзу топиш йўллари*
4. *Сув муаммосини ёритишда қўл келадиган жанрлар*

Асосий тушунчалар.

Сув, ОАВ, журналист, жанр, ахборот, нашр, экология, мавзу, экологик маданият, сувдан фойдаланиш, ичимлик суви, техник сув.

Сўнги 30 йил давомида Ўзбекистонда ичимлик ва суғориш учун фойдаланадиган сувнинг тақчиллиги аста-секинлик билан намоён бўлмоқда. Бунинг сабабларини юқорида келтирилган модулларда кўрсатиб ўтдик. Аммо ўзбекистонликлар дунёнинг кўпгина халқлари сингари Она табиатга устахона сифатида қараб, ундан тўлақонли фойдаланишга интилишгани боис, мамлакатда экологик маданият, хусусан сувдан фойдаланиш маданияти етарли даража шаклланмаганлиги учун мазкур муаммо тобора долзарблашмоқда. Албатта ўзининг кундалик ташвишларидан ортмаётган фуқароларни мавжуд муаммолардан хабардор қилишда оммавий ахборот воситаларининг ўрни муҳим. Шу нуқтаи-назардан қараганда республикада миллий журналистика негизида жадал ривожланиб бораётган экологик журналистиканинг асосий мақсади аҳолини мазкур йўналишдаги зарур ахборот билан таъминлаш, мавжуд муаммолар хусусида жамоатчилик фикрини шакллантириш билан биргаликда уларнинг ечимини топиш учун ҳаракатга ундашдан, аҳолида экологик маданиятни шакллантиришдан иборатдир. Бугунги кунда миллий экологик журналистикада қуйидаги йўналишларни ажратиш кўрсатиш мумкин:

Сиёсий-ҳуқуқий йўналиш ўз ичига мазкур соҳада қабул қилинаётган халқаро ҳужжатлар, экологик муаммоларнинг ижтимоий-сиёсий таҳлилини, шунингдек уларни халқаро майдонда ҳамкорлик асосида ечиш йўллариини ўз ичига олади.

Биоқисодий йўналиш асосан экология ва иқтисоднинг ўзаро манфаатли ҳамкорлиги асосида экологик муаммоларни таҳлил қилишга қаратилган. Унга кўпроқ атроф-муҳит муҳофазасини ўз ичига олган, Она табиатга зарар келтирмайдиган иқтисодий лойиҳаларни, қишлоқ

хўжалиги соҳасидаги ислоҳотларни ёритаётган журналистик материаллар киради. Албатта бу мавзу танқидий-таҳлилий характерга эга бўлиб, табиат ва инсон соғлиги учун зарарли ишлаб чиқариш корхоналарини ёпиш, чиқиндисиз технологиялар ва экологик жиҳатдан тоза ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш масалаларини кўтариб чиқишда кўринади.

Асосий йўналишлардан яна бири, **экологик маданият ва экологик ахлоқни** шакллантиришдир. Журналистларнинг материаллари минг йиллар давомида инсоният онгида ва фаолиятида шаклланган оддий, яъни «сувни, тупроқни, ҳавони булғама, табиат билан ҳамоҳангликда ҳаёт кечир» деган қадриятларни тиклашга, инсонларда табиатни севишга, барқарор тараққиёт асосларига таянган ҳолда фаолият юритишга интилишни шакллантиришга қаратилган.

Мамлакатимизда экологик мавзуга ихтисослашган ўнлаб газета ва журналлар фаолият юритмоқда, Ўзбекистонда экология ҳақида ёзидиган икки турдаги ОАВ бор. Булар:

– баъзи бир ҳолатларда, мавзуга қараб экологик муаммони ёритувчилар, бунга деярли барча хусусий ва қисман расмий ОАВларни киритиш мумкин;

– муаммони профессионал ёритувчилар.

Ҳозирги миллий ОАВда экология йўналиши эндигина шаклланиш босқичига кирганлигини кузатиш мумкин. Мазкур йўналишдаги материаллар асосан қўйидаги нашрларда бериб борилмоқда: «ЕКОНАҲОТ», «ЕcoOlampress», «Дарё», «Оламини асраш – оламини асраш», «Сирли табобат». Бундан ташқари, айрим вилоятларда ихтисослашган ҳудудий нашрлар фаолият олиб бормоқда, булар: «Табиат ва ҳаёт» (Навоий вилояти), «Экомувозанат» (Тошкент вилояти), «Экология ва саломатлик» (Сурхондарё вилояти). Республика журналлар бозорида «Ўзбекистон Экология хабарномаси – Экологический вестник Узбекистана»дан ташқари «Инсон ва табиат», «ЭкоОлам», «Экоҳаракат», «Сиҳат-саломатлик» каби нашрлар фаолият юритмоқда.

Электрон ОАВ таркибида ҳам экологик йўналишдаги радио ва теледастурлар пайдо бўлди. Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси телерадиоканалларида экология ва табиат муҳофазаси масалаларига бағишланган алоҳида дастурлар бор. Масалан, бир неча йиллардан буён «Toshkent» телеканаллида «Экопойтахт» кўрсатуви эфирга узатиб келинади. 2014 йилда ўз фаолиятини бошлаган «Dunyo bo‘ylab» телеканаллида – «Эко-боғ» дастури тайёрланади. «Volajon» телеканалининг «Ёш табиатшунос» кўрсатуви жажжи болажонларни табиатга меҳрли қилиб тарбиялашга баҳоли қудрат ҳисса қўшиб келаётир. «O‘zbekiston», «Yoshlar», «Mash’al» радиоканаллари эфирлида экология йўналишидаги хабарлар, шунингдек алоҳида махсус ҳамда муаллифлик дастурлари бериб борилади.

Интернет маконида экология мавзусига алоҳида эътибор қаратаётган қуйидаги ахборот порталларининг фаолиятини қайд этиш мумкин: parliament.gov.uz, fundngo.uz, eco.uz, uznature.uz, ekolog.uz, ekobarqaror.uz, ecoforum.uz, caresd.net, sreda.uz, EcoNews (Ўзбекистон экологик портали), agronews.uz (Ўзбекистон агропортали); сайтлардан – Uz24.uz, uzinform.uz, anhor.uz, gazeta.uz, Anons.uz, Podrobno.uz, Иқтисодий тадқиқотлар Марказининг блоги; ЎЗА, Uzbekistan Today ва UzReport ахборот агентликларининг порталлари.

Шундай бўлса-да, бу қарийб 32 миллионлик оммавий аудитория учун етарли эмас. Боз устига миллий ахборот хавфсизлигини таъминлаш масаласи кўтарилган айни пайтда экология мавзуси янада долзарблашмоқда¹.

Журналистлар фаолиятини ривожлантириш ва рағбатлантириш мақсадида Ўзбекистон экологик ҳаракати 2010 йилдан буён Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси (аввалги Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси), Ўзбекистон ННТ Экофоруми, Ўзбекистон журналистлари ижодий уюшмаси, Мустақил босма оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоат фонди, ННТ Миллий уюшмаси ва бошқа қатор ташкилотлар билан ҳамкорликда экожурналистика Республика танловини ўтказиб келмоқда. Айтиш жоизки, Ўзбекистонда ҳозирча экожурналистика тизим сифатида шаклланмаган, юртимиз учун ўта долзарб бўлган сув ва ундан фойдаланиш муаммосига бағишланган алоҳида сайт ёки нашр йўқ. Бунга журналистларнинг мазкур муаммо бўйича билими етарли эмаслиги, махсус ОАВнинг камлиги, мавзунини асосан илмий тилда мутахассислар ёритиши, журналистик материаллар кўпроқ ахборот жанрда берилиши ва тавсифий характерга эга эканлиги асосий сабаблардан биридир.

Мазкур нашрлар саҳифаларида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, сув ва ер ресурсларидан самарали ва оқилона фойдаланиш ҳақида материаллар, олимлар ва соҳа мутахассислари мақолалари, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ўтказилган жамоатчилик мониторинглари яқунлари чоп этилмоқда.

Шунингдек, қатор болалар экологик журналлари фаолият юритмоқда, уларнинг саҳифаларида таълим-тарбия, ноёб ҳайвонлар ҳақида материаллар, мактаб, коллеж ва лицей ўқувчиларининг тегишли мавзуга доир ҳикоялари эълон қилинмоқда. Таъкидлаш лозимки, экологик нашрларнинг пайдо бўлиши ва шаклланишининг мақсади – бир томондан аҳолини мавжуд экологик муаммолардан хабардор қилиш,

¹ Сулаймонова С.Р., Маматова Я.М. Ўзбекистон экологик журналистикаси Барқарор Ривожланиш контекстида. Ўқув қўлланма. – Т.: Extremum-press, 2017. – 144 б.

бошқа томондан — аҳолининг тегишли саводхонлиги ва экологик маданиятини мамлакатда узлуксиз экологик таълим гоёси асосида оширишдан иборат.¹

«ОАВнинг энг муҳим вазифаси нафақат аҳолини атроф-муҳит ҳолати, соғлиқни сақлаш соҳасидаги вазият ҳақида хабардор қилиш, балки жамиятда экологик билимларни тарқатиш, фуқароларда экологик маданият ва онгни шакллантириш, жамоатчиликнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик ҳолатни соғломлаштириш борасидаги ишлардаги иштирокини оширишдир».²

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда сувдан рационал фойдаланиш масаласини ёритишда журналистлар қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратишлари лозим:

- *Мамлакатимизда сув етишмаслиги ёки сув ресурсларига бўлган катта эҳтиёж мавжудлиги билан боғлиқ қандай муаммоларга дуч келинмоқда? Айтайлик, 10–15 йилдан кейин вазият қандай тус олади?*
- *Агар бугун кимдир сув етишмаслиги муаммосига дуч келаётган бўлса, у ким, бунинг сабаби нимада? Қанча одам сув таъминоти-га ва асосий санитар-гигиеник шароитларга эга эмас? Нима учун? Ушбу муаммони қандай ечиши мумкин? Мамлакатимиз ҳукумати бунга қандай муносабат билдирмоқда?*
- *Сув орқали ўтадиган касалликлар қанча миқдорни ташкил этади? Бу кўрсаткич кўпаймоқдами ёки аксинчами?*
- *Сув истеъмоли қай даражада ортмоқда? Аҳоли сонининг ўсиши ва ҳаёт даражасининг ошиши баробарида мамлакатимиз келажакда кутилаётган эҳтиёж ҳажмини қачонгача қондира олади? Одамлар сувни қандай тежашлари мумкин?*
- *Сув таъминотига эга бўлмаган, сувни ташқаридан ташиб келиш-га мажбур бўлаётган аёл билан кун давомида бирга бўлинг. У қандай муаммоларга дуч келади, муаммоларни бартараф этиш-нинг қандай йўллари бор?*
- *Сув бизга қаердан келаяпти? Сув таъминоти қайси масалалар билан боғлиқ — иқтисодийми, сиёсийми, экологик, тижорий ёки бошқами?*
- *Одамлар сув учун қанча тўлашлари керак? Агар уларда тўлов учун маблағ етишмаса нима бўлади? Самарадорликни қандай ошириш мумкин?*

¹ Оилада экологик маданиятни шакллантириш омиллари Республика илмий-амалий анжуманнинг мақолалар тўплами, — Т.: 2014, 182 б.

² Оилада экологик маданиятни шакллантириш омиллари Республика илмий-амалий анжуманнинг мақолалар тўплами, — Т.: 2014, 182 б.

- *Давлат сув таъминоти тизимидан ноқонуний сув олиш амалиёти қанчалик тарқалган?*
- *Сув ифлосланишини қандай бартараф этиш мумкин?*
- *Сув таъминоти бўйича ўқитиш учун миллий ёки ҳудудий даражада шароит борми? Ҳудудингизда сув манбаларига доир билимларни оширишга йўналтирилган маҳаллий ёки техник ўқув курслари мавжудми?!*

Маълумотсиз оддий бир одамга чучук сув муаммоси унчалик катта ёки инсоният учун хавфли кўринмаслиги мумкин. Чунки бу одам сайёрамиз турли кўринишлардаги (яъни, суюқ, муз, буғ, тупроқ таркиби ва ҳоказо шаклларда) ва ҳар хил сифат (хом, минералланган ва ҳ.к.)даги сувга бой эканлигини яхши билади. Иқлим ўзгариши билан сув ҳажми кўпайиб қолмайди, балки, аксинча, музликларнинг эриши натижасида у камаяди. Сайёрамизда ишлатилиб бўлинган сувларнинг деярли ярми яроқсиз ҳолга келиб қолади. Ушбу сувларнинг бир қисми турли туйнуқларга оқиб кетса, қолган қисми шунчаки буғланиб ҳавога учади. Ваҳоланки, тоза сув бутун инсоният учун ниҳоятда қадрли ва қиммат турадиган табиий бойлик ҳисобланади. Шу сабабдан чучук сув ва уни муҳофаза қилиш муаммоси глобал характерга эга ва у куррайи заминнинг ўзлаштирилган барча қуруқлик майдонларига тегишлидир. Инсоннинг бутун ҳаёти сув билан боғлиқ; у ҳам истеъмолчи, ҳам фойдаланувчи ҳисобланади. Инсоният сувни ўз ҳаётий фаолиятининг деярли барча жабҳаларида ишлатади. Бу эса чучук сув етишмаслигида ўз аксини топмоқда. Шунингдек, сувни олиш ва уни тарқатишда ҳам қатор қийинчиликлар юзага келмоқда. Айни маънода, аллақачон, халқаро экспертлар шуни аниқладиларки, «Ўзбекистон ва умуман, минтақа сув ресурслари етишмаслигидан азият чекмоқда. ... лекин экспертлар шундай хулосага келдиларки, аслида бу ерларда сув танқислиги мавжуд эмас. Минтақада аҳоли эҳтиёжидан ҳам кўра кўпроқ сув ресурслари бор. Асосий муаммо сув ресурсларини бошқаришдир. Бунда сув бекорга ишлатилмаслигига ишонч ҳосил қилиш керак»². Марказий Осиё аҳолиси сони тобора ўсиб бормоқда. Сув ҳажми ва суғориладиган ер майдонлари деярли ўзгармасдан қолмоқда. Одамларнинг яшаш шароити, минтақанинг келажакдаги ривожланиши кўп жиҳатдан ичимлик сувининг мавжудлигига боғлиқ. Шу сабабли бугунги кунда сувдан оқилона фойдаланиш бўйича оммавий ахборот воситаларида чоп этилаётган ва эълон қилинаётган материаллар сонини кўпайтириш зарур. Зеро, улар-

¹ *С.Р. Сулаймонова, Я.М. Маматова. Ўзбекистон экологик журналистикаси Барқарор Ривожланиш контекстида. Ўқув қўлланма. – Т.: Extremum-press, 2017. – 134 б.*

² Экологический вестник, 2013, № 11.

нинг аксарият қисми мутахассис-экологларга тегишли бўлиб, том маънодаги журналистик материаллар жуда кам. Сувдан фойдаланиш борасида мутахассислар томонидан таклиф этиладиган ва тегишли давлат идораларидан тасдиқдан ўтказиладиган қатор таклифлар барча фойдаланувчилар учун очиқ ва ошкора бўлиши керак. Айнан ушбу жараёни, яъни қарорлар қабул қилиниши ва тегишли бошқа масалаларни журналистларнинг профессионал даражада ёритишларига эҳтиёж сезилади. Аксарият ҳолатда журналистлар сув муаммоси ва ундан оқилона фойдаланиш масаласини ўта умумий, аксарият ҳолда интернетдан олинган хабарларга таяниб ёритишади, аниқ мавзу йўқлигидан нолишади. Ичимлик ва суғориш сувларининг тақчиллиги муаммосини таҳлил этганимизда мавзур йўналишда бир қанча мавзуларни ёритиш мумкинлигини аниқладик. *Булар:*

– ичимлик сувининг аҳоли томонидан тежалмасдан, исроф қилиниши;

– ичимлик сувининг тегишли корхоналар томонидан аҳолига етказиб беришдаги муаммолар;

– ўрта ва кичик аҳоли пунктларидаги канализация ва оқава сувларни тозалаш муаммоси;

– сувнинг аҳоли ва корхоналар томонидан ифлосланиши;

– сизот сувлар ва ернинг шўрланиш муаммоси;

– трансчегаравий дарёлар сувини асраш ва улардан оқилона фойдаланиш муаммоси;

– қишлоқ хўжалигида сувни тежаш муаммоси (суғоришдаги янги технологиялардан фойдаланиш);

– виртуал сув ва унинг табиат, жамият ҳаётидаги ўрни;

– сув изи тушунчаси ва муаммоси;

– сувдан фойдаланишда аҳолининг экологик маданиятини ошириш масаласи;

– сувдан оқилона фойдаланиш борасида қонунчиликни такомиллаштириш масаласи ва ҳоказо.

Сув таъминоти, сувдан фойдаланиш ва унинг сифати – шаҳарлар олдида турган энг жиддий экологик муаммолардан ҳисобланади. Одамлар ҳозирча фақат шахсий тартибда хавфсизлик чораларини кўришга тайёрдирлар: улар пластик бутилкалардаги «экологик тоза» сувни ёки сув фильтрларини сотиб оладилар. Бироқ одамлар муаммонинг ўзини ҳал қилмайдилар. Ушбу мавзуда чоп этилаётган мақолалар асосан чекланган характерга эга бўлиб қолмоқда (мисол учун: водопровод жўмрагидан сув ичиш мумкин эмас, шаҳар сув ҳавзаларида чўмилиш тақиқланади), ёки айрим материаллар маслаҳат бериш билан кифояланади (яъни: «Сув фильтрларини харид қилинг!», «Минерал сув ичинг!»). Шунингдек, фақат маълумот берувчи мақолалар ҳам учрайди. Уларда

кўпинча ичимлик суви таркибида қандай моддалар қанча ҳажмда борлиги, сувнинг қандай тозаланиши ва шунга ўхшаш маълумотлар келтирилади¹. Сув ва ундан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ ОАВ материаллари таҳлили шунга кўрсатадики, ушбу масалаларнинг ҳуқуқий асосларини ёритишда «Ҳуқуқ ва бурч» журнали ҳамда унинг huquqburch.uz веб саҳифаси, сув муаммоларини ёритишда интернет нашрлар, хусусан <http://www.biznes-daily.uz>, www.uza.uz, <https://kun.uz>, www.xabar.uz, eco.uz, ekolog.uz, ekobarqaror.uz, sreda.uzда фаол бўлишмоқда. Айниқса <https://kun.uz> янгиликлар сайтида бериб борилаётган ичимлик сувини исроф қилиш борасидаги журналистик материаллар таҳсинга сазовор. Минг афсуслар бўлсинки, мамлакатимизнинг марказий ва ҳудудий газеталарида чуқур таҳлилий мақолалар жуда кам учрайди. Экология мавзуси долзарблашган бугунги кунда сувдан фойдаланиш муаммосининг жуда кўп қирралари ва жиҳатларини батафсил очиб бериш имконияти мавжуд. Журналистлар ўз материалларида ҳудудда истеъмол учун қанча сув борлиги, унинг миқдори нима учун ўзгараётганлиги; сув таъминотидаги тенгсизлик; сув етишмовчилиги муаммосини ҳал этишда сиёсатчилар қандай қарорлар қабул қилаётганлиги; сув таъминотини яхшилаш учун фермерлар ва ишбилармон доиралар вакиллари бажараётган ишлар; одамлар ўз одатларини қандай қилиб ўзгартиришлари мумкинлиги; ёввойи ҳайвонлар яшайдиган табиий муҳитга туризмнинг таъсири ҳақида ҳикоя қилишлари мумкин.

Агар сиз сув захиралари етарли даражада бўлган мамлакатда яшасангиз, ўқувчиларингиз учун сув истеъмоли билан боғлиқ муаммоларни тушуниш қийин бўлади. Бироқ тадқиқотлар сув истеъмолида тенгликка риоя қилишнинг нақадар муҳимлигини кўрсатиши мумкин. Агар дунё барқарорлик тарафдори бўлса, унда сув ресурслари муаммоси — бу ҳар бир инсонга тегишли муаммо эканлигини эсда тутиш керак. Агар сув ресурслари камайиши жараёни давом этаверса, у ҳолда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси таҳдид остида қолиб кетиши мумкин.

Журналистлар ўз **чиқишларида қуйидаги ғояларни илгари суриши мақсадга мувофиқдир:**

- *Сув муаммоларини кенгроқ тушуниш ва бартараф этишга йўналтирилган таълим дастурларини ишлаб чиқиш ва амалиётга татиқ этишга зарурат туғилмоқда.*
- *Инсоният дуч келадиган барча ижтимоий ва табиий бўҳронлар ичида сув инқирози одамларнинг ва умуман, Ер сайёрасининг яшаб қолиш муаммоси негизда туради.*

¹ С.Р. Сулаймонова, Я.М. Маматова. Ўзбекистон экологик журналистикаси Барқарор Ривожланиш контекстида. Ўқув қўлланма. — Т.: Extremum-press, 2017. — 137 б.

- Сув ресурслари таълими бўйича лойиҳалар ҳамжамиятнинг устувор соҳаларини сув ресурсларини тежаши ва ҳимоялаши жараёнига жалб этишига ёрдам бериши мумкин.
- Сув захирасининг 98%и ўта шўр ҳисобланади;
- Сувнинг қолган қисми эса асосан музликларда йиғилган; Ердаги сувнинг жуда кам қисмини овқат тайёрлаш, кир ювиш, чўмилиш, ичиш ва санитар-гигиеник процедураларда ишлатиш мумкин; сув захиралари ҳаммага етади, фақат улардан рационал фойдаланиш керак; БМТ мутахассисларининг таъкидлашича, ҳар бир одамга кунига 10–50 литр сув зарур бўлади.
- Бир миллиарддан ортиқ одам хавфсиз сув таъминотига эга эмас; 2,4 миллиард одам асосий санитария шароитларисиз яшайди.
- Сув билан тарқаладиган касалликлар, бутун дунё бўйича, соғлиқнинг ёмонлашуви ва ўлимга сабаб бўлади; бу каби касалликлар йилига 3,4 миллион кишининг ҳаётига яқун ясайди; аксарият ҳолатларда болалар нобуд бўлади.
- Иқлим ўзгариши сув ресурслари билан боғлиқ муаммоларни чуқурлаштиради. Лекин ҳозирча дунёнинг айнан қайси ҳудудлари бундан кўпроқ азият чекаётганлиги ноаниқлигича қолмоқда; ҳароратнинг кўтарилиши камроқ қор ёғиши ҳамда одатдаги вақтдан анча эрта бошланган ёмғирларни англайди; ҳажм жиҳатдан кичираяётган музликлар ундан фойдаланувчилар учун сув захирасининг камаяётганлигини билдиради.

Шу сабабдан журналистлар қуйидагиларга кўпроқ эътибор қаратишлари керак:

- сув билан боғлиқ долзарб масалаларни англаш;
- иқлим ўзгариши сув таъминотига қандай таъсир ўтказиши мумкинлигини тушунтириб бериш;
- одамларнинг сувга бўлган эҳтиёжи ва унинг сарфини таққословчи материаллар тайёрлаш;
- қишлоқ хўжалиги ва кундалик ҳаётда ишлатилаётган ичимлик ва техник сув фарқини ўз ўқувчиларига тушунтириб бериш;
- ушбу муаммолар ҳақида имкон қадар тушунарли тилда ҳикоя қилиш.

Журналистлар сув масаласи юзасидан тайёрлаётган материалларининг сифатини ошириб бориш учун қуйидаги ишларни бажаришлари лозим:

- сув ресурслари муаммоси мавзуида ўз билимларини янгилаб бориш;
- муаммони ёритиш бўйича умумтаҳририят ёндашувини ишлаб чиқиш;
- агар муҳим фактлар бўлса, инфографикадан самарали фойдаланиш;

➤ *визуал контентдан самарали фойдаланиш.*

Албатта сув масаласини ёритаётган журналистлар журналистиканинг ахборот, таҳлилий ва бадий-публицистик жанрлари туркумига кирувчи барча жанрлар, шунингдек интернет фойдаланувчилари учун мақбул бўлган интернет ресурсларидан фойдаланган ҳолда материал тайёрлашса, ўз мақолаларида визуал элементлар, яъни инфографика, видео, фото ва интерактив суратлардан самарали фойдалансалар, шунча ўқувчилар эътиборини жалб этиб, аҳолининг мазкур долзарб муаммо юзасидан хабардорлигини ошишига ўз ҳиссаларини қўшадилар.

Назорат учун саволлар:

1. *Ўзбекистонда экожурналистиканинг ривожини ва бугунги ҳолатини таҳлил қилинг.*
2. *Сувдан фойдаланиш масаласини ёритишдаги камчиликлар нималардан иборат?*
3. *Сув муаммоси бўйича мақбул мавзу топиш йўллари кўрсатинг.*
4. *Сув муаммосини ёритишда қўл келадиган жанрлар қайсилар?*

7-МОДУЛЬ

Мавзу: ЖУРНАЛИСТ СУРИШТИРУВИ – СУВ МУАММОЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ САМАРАЛИ УСУЛИ СИФАТИДА

Режа:

1. *«Журналист суриштируви» жанрининг тарихи ва таркиби*
2. *Журналист суриштируви орқали сув ва сувдан фойдаланиш муаммосини ҳал қилиш*
3. *Ўзбекистон ОАВда журналист суриштируви ўтказиш борасидаги камчиликлар*
4. *Республикада журналист суриштируви ўтказилишини жонлантириш борасидаги тавсиялар*

Асосий тушунчалар.

Сувдан фойдаланиш, сув муаммоси, журналист суриштируви, камчилик, муаммо, мухбир, макрејкерлар.

Журналист суриштируви тарихига назар ташлар эканмиз, илк суриштирувлар XIX асрда ғарб матбуотида пайдо бўлганини кўришимиз мумкин. Биринчи суриштирув олиб борган тадқиқотчилар сифатида ёзувчи ва журналистлар Юхан Сдриндберг («Қизил хона», 1879 йил), Эмиль Золя (Альфред Дрейфус ишига бағишланган мақолалар) номларини тилга олиш мумкин. Аммо мазкур жанр фақатгина XX асрнинг бошларида омма эътиборига тушди. Америкада журналист суриштирувини олиб борган журналистларни «макрејкерлар» (muckrakers), яъни «ахлат титувчилар» деб аташган. Айнан репортер-

лар XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида ҳукуматнинг баъзи бир қилмишларини фош этувчи мақолалар чоп эта бошлаган эди. Журналист суриштируви жанрида ижод қиладиган журналистлар «investigator», унда касбини ўзгартирадиганлар «muckraker» деб аталади. Аслида «muckraker»лар ҳар доим ҳам касбини ўзгартирувчи бўлмай, бу сенсацион ахборот тайёрловчиларга нисбатан қўлланилади. Юқориди айтганимиздек, «muckraker» — «ахлат титувчилар» деб ҳам таржима қилинади. Бу таърифни 1906 йил АҚШ Президенти Теодор Рузвельт ишлатган. А.И.Волков бундай журналистларга «тозаловчилар» деб таъриф беради ва уларни ёмонликка қарши, ҳақиқатнинг қарор топиши учун курашувчи сифатида кўрсатади¹.

Инглизча «investigation» сўзи икки хил маънога эга. Биринчиси — «тадқиқот», иккинчиси — «суриштирув» сифатида журналист суриштируви учун қўлланилади. Лекин журналист суриштирувида фактлар тўплаш жараёнида тадқиқот ҳам олиб боради.

Мазкур жанрда ижод этган журналистлар биринчи галда холислик тамойилига асосланишган. Суриштирув ўтказадиган журналист аввало тўплаган фактларини солиштира олиши, уларнинг қайси ёлғон, қайси чин эканлигини ажрата олиши лозим.

Сув ва ундан фойдаланиш масаласи бугунги куннинг энг долзарб мавзуларидан бири бўлиб, уни кенг ёритиш, мавжуд муаммолар, оби ҳаёт ва унинг ифлосланишига нисбатан лоқайдликлар доимо журналист назорати остида бўлиши зарур. Мазкур жанр, аввало, ОАВ вакилларининг давлат ва жамоат ахборот ресурсларидан фойдалана олишларини, давлат бошқаруви органлари фаолиятини жамоатчилик томонидан назорат қилишда фаол қатнашишини тақозо этади. Зеро, Қонунчилик палатаси томонидан 2017 йил 15 ноябрда қабул қилинган ва Сенат томонидан 2018 йил 29 мартда маъқулланган «Жамоатчилик назорати тўғрисида»ги Қонуннинг «Жамоатчилик назорати субъектлари» деб номланган 3-моддасида ҳам «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари (бундан буён матнда фуқаролар деб юритилади), фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда рўйхатга олинган нодавлат нотижорат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари жамоатчилик назорати субъектларидир», дейилади. Журналист суриштирувида журналист қисман детектив вазифасини бажаради. Фаолиятининг баъзи қисми милицияникига ҳам ўхшаб кетади. Аслида суриштирув олиб бораётган журналистнинг вазифаси жиноятни аниқлаш эмас (чунки бу ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг вазифаси), балки бу каби жиноятларнинг содир бўлиши, жамиятнинг ҳаракатсиз қолаётган ме-

¹ Волков А. И.. Опасная профессия. — М.: 1995—1997. С.20

ханизмлари ва уларнинг юзага чиқишига тўсқинлик қилаётган иллатларни ёритиб беришдир. Журналист судья — ҳакам вазифасини ҳам бажармайди. Воқеа, ҳолат, жиноий вазиятларни у ўз талқини асосида ёритиши, якуний хулоса чиқармаслиги керак. Унинг вазифаси — жамоатчилик диққатини жалб этиш, томошабин ва ўқувчилар фикрига таъсир этишдир.

Сурат <http://protoday.uz> сайтидан олинди

Журналист фаолиятининг умумий ҳолати касбининг жавобгарлиги юқорилиги, изланувчанлиги, жиддийлиги, оммавийлиги билан фарқлидир. Бу касб сабр-бардошли бўлишни, ҳақиқатгўйликни, ватанпарварликни, ижодкорликни, билимдонлик ва меҳнатга масъуликни, қонун нормаларига риоя этишни талаб қилади. Журналистлар фаолиятининг асосий қисми инсонлар билан ўзаро мулоқотлар жараёнида кечганлиги сабабли гуруҳ, аудитория, жамоа, шахс кабиларнинг характер хусусиятларига эътиборли бўлиш ва режали иш юришиш аҳамиятлидир. Чунки ҳар доим ҳам кўзланган мақсадга эришиш қийин. Журналистика соҳасининг ўзига хос бўлган мутахассислик талаби касбий меҳнат фаолияти нуқта назаридан ижодкор бўла олишлигидир¹. Бу айниқса журналист суриштируви жанрида ижод қиладиган оммавий ахборот воситалари ходимларидан талаб этилади. Чунки унда биринчидан, журналист психологияси яққол намоён бўлса, иккинчидан, профессионал изланишни мақсад қилган журналист учун аудитория психологиясига киришиш, воқеа-ҳодиса қаҳрамони руҳи-

¹ Аҳмедова М. Журналистика ва психология. — Т.: Шарқ, 2010 Б.122.

ятига хос ҳолатларни аниқлаш, респондентнинг психологик жиҳатларини эътибордан четда қолдирмаслик талаб этилади.

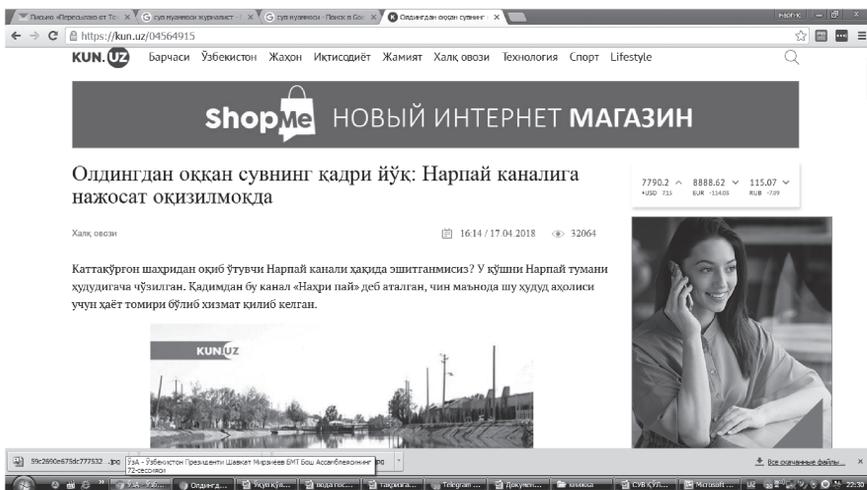
Унинг ахборот манбалари турлича бўлиши мумкин: инсонлар (гувоҳлар), ҳужжатлар, шахсий кузатув.

Ҳужжат — энг ишончли манба. Ҳужжатлар ёзма ёки босма, кино ёки фотопенка, аудио ёки видеоёзувлар кўринишида бўлиши мумкин. Улар билан ишлаганда журналистдан тартиб ва зеҳн билан биргаликда маълумотларнинг ишончлилигини текшириш, материалларни таҳлил қилиш талаб этилади. Шунингдек, уларни қўлга киритишда турли усуллардан фойдаланиш мумкин. Журналист суриштируви инсонлардан интервью олишни тақозо этса, суриштирувчи журналист оддий суҳбатдош-журналистдан фарқли равишда нафақат қандай саволлар беришни, балки психологик ёндашувлардан фойдаланишни ҳам чуқур билиши лозим¹.

Журналист суриштируви журналистикадаги энг ўткир ва масъулиятли йўналиш ҳисобланади. Хорижий тажрибада журналист суриштирувига махсус мухбирлар ихтисослашади ва таҳририятда журналист суриштируви асосан улар томонидан олиб борилади. Лекин журналист суриштируви ҳар қандай жамоатчилик билан ишлаш қобилиятига эга, синчков, ҳақиқатпарвар, фактлар тўплашга уста бўлган журналист томонидан ўтказилиши мумкин. Унда муаллиф томонидан ўз позицияси намоён этилиши баробарида аудитория учун хулоса чиқаришга ўрин қолдирилиши керак. Миш-мишлар журналист суриштирувини бошлаш учун асос бўлиши мумкин, лекин ахборот манбаи сифатида қўлланилмайди. Жамиятда журналист суриштируви бош мавзулар етарлича, гап уларнинг кўтарилмаслигида эмас. Агар ўзбек журналистлари томонидан мавжуд муаммолар умуман кўтарилмайди, десак хато қилган бўламиз. Аммо масаланинг илдизи ана шу муаммонинг қандай кўтарилиши, таҳлил этилиши ва ёндашувга бориб тақалади. Масалан, <https://kun.uz> сайтининг Самарқанд вилоятидаги мухбири Шухрат Шокиржоновнинг 2018 йил 17 апрелда эълон қилинган «Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ: Нарпай каналига нажосат оқизилмоқда» журналист суриштирувида Каттақўрғон шаҳридан оқиб ўтувчи Нарпай каналига Каттақўрғон шаҳрининг оқова сувлари оқизилаётгани муаммоси кўтарилган.

Журналист воқеани тасвирлаб шундай ёзади: *«Биз каналнинг қуйи оқимида бўлиб, Нарпай туманидаги маҳаллий аҳолини сўзга тутдик. Улар ушбу канал сувини 20 йилларча муқаддам ичишгани, сув тоза бўлганини, ҳозир сув ҳаттоки кир чайишга ҳам ярамаслигини айтишди. Нарпайдаги қишлоқларга жойига қараб, сув келтирилиб сотилади, артезиан қудуқлари қазилган, ёки Дамхўжа суви водопроводда ўтказилган.*

¹ www.revolution.allbest.ru

Барчасига сабаб каналга Каттақўрғон шаҳрининг оқава сувлари оқизилмаётганлигида. Масалан, шундоққина каналнинг ёқасида авария туфайли 10 йилча бурун очилган канализация қузури очилиб ётибди. Унинг ичида нажосатлар оқиб ўтаётгани кўриниб турибди. Бу ерни беркитиб қўйиш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Энг даҳшатлиси, шу очилган жой яқинида каналнинг ҳимоя девори ҳам бузилиб ётибди, каналда сув кўпайса канализация қузурига қўшилиб кетади. Умуман, Каттақўрғон шаҳрининг Нарпай каналига ёндош ҳудудида канализация тармоғи яхши ривожланмаган. Кўчалардаги ариқлардан ҳам оқава сувлари оқиб каналга тушади. Ариқлардаги сувнинг ранги шубҳали. Биз қундузи суратга туширдик. Аксарият аҳоли кечаси бу ариқлардан оқава сувларини оқизади ва у ифлос сув тўғри Нарпай каналига бориб тушади. Канал бўйлаб нарироққа тушидик. Канал узра ўтган темир йўл кўприги олдида Каттақўрғон пахта тозалаш заводи ва ёғ-мой заводининг канализация қузури очилчасига Нарпай каналига келиб тушмоқда. Атрофга таралаётган қўланса ҳидга чидаш қийин».¹

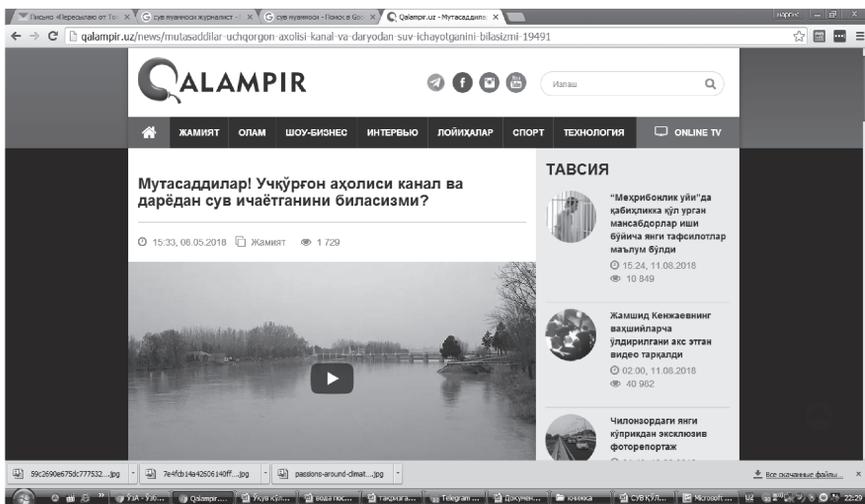
Суриштирув очиқ саволлар билан тугаган ва охирига етказилмаган. Худди шу каби охирига етказилмаган суриштирувни Ш. Шокиржоновнинг 11.07.2018 куни <https://kun.uz> сайтида эълон қилинган «Яккабоғдаги Қизилдарёни ким ифлослантирмоқда: аҳоли зилол сув истеъмол қиладиган кунлар келадими?» мақола-суриштирувида ҳам кўриш мумкин. Журналист мавзуни «Қўрғонча аҳолисининг асосий эътирози — дарё ўзанидан тош қазиб олаётган «Нурли келажак сари» МЧЖ (бошлиғи Фуломхон Қурбонов) ва «Дўстлик» ХИЧК (бош-

¹ <https://kun.uz/04564915>

лиғи Фарҳод Нурмаҳматов) томонидан йиллар давомида дарё ўзанининг пасайтириб юборилгани, тош майдаловчи ва шағал сараловчи ускуналардан оқаятган чиқинди сув ва дарё ўзани ичра ҳаракатланаётган техника воситаларининг ёғ-мойлари дарё сувига қўшилиб, уни ичиш учун мутлақо яроқсиз ҳолатга келтираётгани хусусидадир. Истеъмол қилинадиган дарё сувидан керосин, солярка ва мой ҳидлари келиб, уни истеъмол учун яроқсиз қилмоқда. Лекин маҳаллий аҳолининг бошқа иложи йўқ. Ифлосланмаган сувни ташиб келтириш сув нархининг ошишига олиб келади. Дарё ўзанидаги тошлар олинавверганидан, ер ости сувлари сатҳи ҳам пасайиб, Эски Яккабоғ қўрғончасининг оилалари ўз хонадонларида қазиган қудуқлари ҳам қуриган. Энди улар ҳам сувни ташиб ёки сотиб олиб истеъмол қилишлари керак. Маҳаллада истиқомат қилувчи ёши улуг қариялар ушбу корхоналар туни билан ишлаши тугайли шовқин ҳам уларнинг тинчини бузаётганини гапириб ўтишди», — дея бошлайди ва аҳолидан тушган шикоят хати бўйича тайёрлаган журналистик материални очиқ саволлар билан тугатади: «Яккабоғликлар ўзларининг муаммоси ҳал бўлишини — дарё суви аввалгидек зилол бўлишини исташади. Қизиқ, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 25.09.2017 йилдаги «Сув объектларини муҳофаза қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3286-сонли Қарори ижроси Яккабоғда таъминланадими йўқми? Қашқадарё вилоят ҳокимлиги, Фавқулудда вазиятлар вазирлиги, Сув хўжалиги вазирлиги ҳамда Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ушбу ҳолатга қандай баҳо беради? Унутмайлик, 100 мингдан ортиқ аҳоли ушбу дарёдан сув ичади»¹. <http://qalampir.uz> сайтига Наманган вилояти Учқурғон тумани аҳолиси каналдаги улар ичаётган сувнинг ифлосланиш масаласи билан мурожаат қилишганда ҳам, бу борада журналист суриштируви ўтказилмай, мавзу тўлиқ очиб берилмаган:

«...жойлашганига қармасдан, газ, электр токи муаммолари бу ёқда турсин, тоза ичимлик суви билан ҳам таъминланмаган. Ўрганиш натижасида бу маҳаллага яқин ҳудудларга ҳам бевосита дарё суви насос орқали махсус трубаларда истеъмол учун етказиб берилиши маълум бўлди. Туман аҳолисининг кўпчилиги 10 йилдан ошиқроқ вақт давомида бу ерга сув келмай қўйганидан турли ташкилотларга мурожаат қилишган. Аммо ҳудудлардаги мана шундай ҳолатларни ўрганувчи Учқўрғон туман «Сув-оқава» ИЧБ филиали вазифаси сувларни қабул қилиш ва сув билан таъминлаш масалаларида ташвиқот олиб бориш бўлишига қарамасдан масалага панжа ортидан қараган. Яъни 10 йиллар мобайнида ушбу ҳудудда аҳоли қандай сув ичаётганидан хабар ҳам олмаган. Бунинг ўрнига улар бизга аҳоли келиб сув муаммоси ҳақида гапирмаган ва бу масалани

¹ <https://kun.uz/news/2018/07/11/akkabogdagi-kizildareni-kim-ifloslantirmokda-aoli-zilol-suv-istemol-kiladigan-kunlar-keladimi>

айтмаган, деб муносабат билдирган. Ваҳоланки, Президент Шавкат Мирзиёев ҳар бир чиқишларида мутасаддиларга аҳоли билан жонли ишлаш бўйича топшириқлар бериб, кабинетга кириб олиб, халқ дардидан бехабар ўтириш даври ўтганлигини такрорламоқда. Шунингдек, Президент мутасадди ташкилот ходимлари уйма-уй юриб халқ муаммоларини ҳал қилиш лозимлигини таъкидлаган эди. Чек маҳалласида яшовчи айрим фуқаролар билан суҳбат қурилганида улар сувни олиб келиш учун ўртада автомобиль қатнов йўли мавжуд ҳудуддан ўтиб, дарёдан ичишга сув олиб келишини айтишган. Энди бу муаммонинг фасларда қандай бўлишини тасаввур қилиш мумкин. Чунки ҳар бир мавсумда оқар сув таркиби ва сифати турлича бўлади. Бундан ташқари, шу ерликлар Учқўрғоннинг фақатгина Чек маҳалласи ҳудуди эмас, бошқа маҳаллаларда ҳам ичимлик суви катта муаммо экани, бир неча йиллардан бери аҳоли дарё ва канал сувларини истеъмол қилаётганини таъкидлашган.

Мутасаддилар мазкур туманда аҳолига тоза ичимлик суви етказиб беришни йўлга қўйишса, аҳолининг бир неча йиллик орзуларини амалга оширган бўлар эди. Мазкур муаммо мутасаддилар томонидан қанчалик эътиборга олинишни вақт кўрсатади. Ва биз, албатта, бу мавзуга қайтамиз!¹.

Юқоридаги материаллардан кўриниб турибдики, ичимлик суви муаммоси, сувдан фойдаланиш масалалари юзасидан ҳали бирорта тўлиқ журналист суриштируви ўтказилмаган. Бунга журналистлари-

¹ Т. Назаров. Мутасаддилар! Учқўрғон аҳолиси канал ва дарёдан сув ичаётганини биласизми?. 08.05.2018. <http://qalampir.uz/news/mutasaddilar-uchqorgon-axolisi-kanal-va-darodan-suv-ichayotganini-bilasizmi-19491>

мизнинг бу борадаги ё билими, маҳорати етишмайди, ёки анча вақт талаб этиладиган журналист суриштируви олиб боришни таҳририятлар ўзларига эп кўришмайди. Ушбу мавзу ёритилаётган экологик муаммолар ичида энг кам тилга олинаётгани билан ҳам ачинарлидир.

Журналист суриштируви асосан мавзунини аниқлаш, бирламчи ахборотни йиғиш ва уни қайта ишлаш, ахборот манбалари билан ишлаш, тўпланган ахборотни тизимлаштириш, «исбот» базасини шакллантириш, журналист суриштирувининг асоси бўлган «бош интервью»ни олиш, фактларни ҳуқуқий эспертизадан ўтказиш, материални тайёрлашдан иборат. Суриштирувни бир нечта журналист олиб борса, албатта кўзланган мақсадга тез эришилади. Материал тайрлашнинг биринчи босқичи икки қисмдан иборат бўлади. Биринчиси объект ёки ҳодиса ҳақида маълумот йиғиш, иккинчиси эса турли хил маълумотлар базаларидаги мавжуд объектив ахборотни қидириш. Биринчи қисм асосан интернет, кутубхона орқали бир жойда ўтирган ҳолда маълумот йиғишни тақозо этса, иккинчиси ҳаракатланган ҳолда маълумот тўплаш ва уни қайта ишлашдан иборат. Албатта, суриштирув ўтказиш жараёнида муаммодан азият чекаётганлар ёхуд маъмур муаммо сабабчиларини топиш, уларни суҳбатлашишга кўндириш осон иш эмас. Аввало, зарур одамларни топиш, улар бераётган ахборотни баҳолай олиш, ахборот манбасини ҳамкорликка жалб қила билиш, улар берган маълумотларни қайта текшириш, улар билан зарур пайтгача алоқада бўлиш муҳимдир. Бош ёки асосий интервью муаммо сабабчисидан олинади. Бу жуда ҳам қийин масала бўлиб, аксарият ҳолатларда журналист интервью олиш учун турли хил ноодатий йўллارни танлашга мажбур бўлади (касбини ўзгартириш, яширин камерадан фойдаланиш, диктофон ёқилганини респондентга билдирмаслик ва ҳоказо). Албатта, бунда касбнинг ахлоқий мезонларидан бироз четга чиқишга тўғри келади. Кейинги асосий қадамлардан бири ҳуқуқий эспертизадир. Асосида тарафлар зиддияти бўлган материални албатта малакали ҳуқуқшунос кўриши лозим.

Ҳар қандай журналист суриштируви оддий бир воқелик, арзимасдек туюлган ахборотдан бошланади, аслида. Масалан, уйимизнинг ёнидан оқиб ўтаётган канал сувининг ифлосланганлиги, унга аҳолининг чиқинди ташлаши одат бўлиб қолгандек. Аммо мавзуга чуқурроқ кириб борилгани сари унинг ортида каналда ёзда чўмиладиган одамларнинг соғлиғи, канал қуйиладиган дарёнинг ифлосланиши, мамлакат миқёсида экологик вазиятнинг ёмонлашуви, муҳими ижтимоий вазиятига ҳам жиддий зарар келтирувчи омилларга дуч келинади.

Журналист суриштирувида мавзу танлашнинг ўзи атрофдаги воқеликдан хабардор бўлиш, атрофни кузатиш, давлат идоралари ин-

тернет сайтлари ва ижтимоий тармоқлар билан танишиб бориш, одамларни жамоат жойлари ва транспортда, тадбирларда тинглаб юриш, иккиланиш ва қайта текшириш, давомли кузатиш ва ниҳоят, хулоса чиқариш каби жараёнларни ичига олади.

Ҳар қандай журналист учун маҳорат фаолиятидаги энг муҳим мезонлар қаторида туради. Таҳлилий жанрда ижод қилувчи, суриштирув олиб борувчи журналистдан эса юксак профессионал маҳорат билан биргаликда ана шу маҳоратини ҳолислик билан кўрсатиб бериш ҳам талаб этилади. Зеро, ишининг асосий ғояси ҳақиқат бўлган суриштирувчи журналист ҳар бир сўзида масалага одилона ёндашиши лозим.

Суриштирув ўтказувчи, яъни суриштирувчи текширилувчидан психологик жиҳатдан устунлик қилади. Унинг савол-муомаласида, ўзини тутишида кўз қарашларида ана шу устунлик қайфияти бўртиб кўринади. Суриштирув давом этиб, камчилик ва нуқсонларни ифода этувчи маълумотлар тасдиқлангани сайин текширилувчининг бўйни қанчалик эгилса, суриштирувчининг тили шунчалик бийронлашади. Қийс, таҳлил, тадқиқ натижасида асл манзара ойдинлашиб, ҳукм ва хулоса палласига яқинлашгани сайин журналист ўзини доно кашфиётчидан кам сезмайди. Журналист суриштирувининг жамоатчилик фикрини ўрганиш, инсонларда фуқаролик позициясини шакллантириш, касбий нуқтаи назардан олганда эса, сўз эркинлигини намоён этиш ва инсонларда оммавий ахборот воситаларига нисбатан ишонч уйғотишда хиссаси катта. Лекин унга бўлган муносабат ҳар доим ҳам ижобий эмас. *Демак:*

1. Журналистнинг ахборот билан ишлаш ва суриштирув олиб бориши жараёнида ўзига хос психологик омиллар юзага келади.
2. Журналист суриштирувида касбини ўзгартириш жаҳон ва ўзбек журналистикаси амалиётида кузатилган ҳолат, ахборот олишда қўлланиладиган самарали усул.
3. Журналист суриштирувига ихтисослашган журналистдан билим ва малакадан ташқари касбий маҳорат ва ижодий қобилият талаб этилади.
4. Журналист суриштируви давлат ва жамиятдаги муаммоли масалаларни олиб чиқишда асосий кўмакчи вазифасини ўтайди.
5. Матбуотда маълум жиҳатлари билан суриштирув аҳамиятини касб этувчи материаллар мавжуд, аммо уларнинг барчасини суриштирув деб бўлмайди.
6. Журналист суриштируви жанрининг тез суръатларда ривожланмаётганига таҳририятлардаги ички цензура, раҳбар кадрларнинг чекловлари ва мухбирларнинг қатъий позицияга эга эмаслиги сабаб бўлмоқда.

Хулосалардан келиб чиқиб, замонавий журналистикадаги суриштирув жанрининг ривожланиши ва жамиятда ижобий самара кўрсатиши учун қўйидаги таклифларни билдириш жоиздир:

1. ОАВ вакиллари учун журналист суриштирувини ўргатувчи семинар-тренингларни кўпроқ ўтказиш;
2. ОАВнинг журналист суриштирувлари ўтказиш ва чоп этишга кенг йўл очиши, раҳбар кадрлар ва мухбирларда янгича фикрлашни шакллантириш устида ишлаш мақсадга мувофиқ.
3. Танқид остига олинадиган мутасадди ташкилотларнинг тазйиқига қарши ҳимояни шакллантириш. Журналистикага ташқи аралашувларнинг кириб келишига йўл қўймаслик.
4. Журналист суриштирувида самарадорликка эришиш мақсадида хорижий тажрибани ўрганиш, уни миллий журналистикамиз мезонларига мослаштириш¹ лозим.

Назорат учун саволлар:

1. «Журналист суриштируви» жанрининг таркиби нималардан иборат?
2. Журналист суриштируви орқали сув ва сувдан фойдаланиш муаммосини ҳал қилиш усуллари нималардан иборат?
3. Ўзбекистон ОАВда журналист суриштируви ўтказиш борасидаги камчиликлар қайсилар?
4. Республикада журналист суриштируви ўтказилишини жонлантириш борасидаги тавсияларни келтиринг.

8-МОДУЛЬ

Мавзу: ЖУРНАЛИСТНИНГ МАЪЛУМОТЛАР БИЛАН ИШЛАШИ (ДАТА-ЖУРНАЛИСТИКА) ВА ЭКОЛОГИК АХБОРОТ ВИЗУАЛИЗАЦИЯСИ

Режа:

1. Сув муаммосини аудиторияга етказиб беришда маълумотлар журналистикасининг ўрни.
2. Экологик ахборотни визуллаштиришда лонгриднинг аҳамияти.
3. Интернет инструментларидан сув муаммосини ёритишда самарали фойдаланиш.
4. Мультимедиавий сторителлинг ва сув мавзуси.

Асосий тушунчалар.

Иқлим ўзгариши, сув муаммоси, сувдан фойдаланиш, интернет ресурслари, визуализация, инфографика, диаграмма, дата журналистика, лонгрид, сторителлинг.

¹ Алимova Д. «Журналист текширувида ахборот билан ишлашнинг психологик жиҳатлари («Хуррият» ва «Совершенно секретно» газеталарининг 2010–2011 йиллардаги сонлари мисолида)». Магистрлик диссертацияси. – Т., 2011 й.

Глобал иқлим ўзгариши шароитида юзага келаётган чучук сув муаммосини интернет ресурсларидан самарали фойдаланиб, визуаллашган ҳолда тақдим этиш, шубҳасиз аудиториянинг мазкур муаммага қизиқиши ортишига сабаб бўлади. Бугунги онлайн журналистикаси шиддат билан ривожланиб бораётган бир пайтда аудиторияга бевосита ахборотни янгича, яъни замонавий мультимедиа технологиялардан фойдаланган ҳолда узатиш долзарблашмоқда. Уларнинг ичида маълумотлар журналистикси алоҳида аҳамият касб этади.

Бевосита иқлим ўзгариши шароитида бугунги кун ва келажагимизга хавф солаётган сув муаммоси ва ундан оқилона фойдаланиш масалалари ҳақида материал тайёрлашда журналистлар кўплаб рақамлар, статистик маълумотларга мурожаат этишлари шубҳасиз. Албатта, бу жараёнда унга маълумотлар, яъни дата журналистика йўналишидаги мавжуд билимлари ёрдам беради. Бу атама инглиз тилидаги *data journalism* сўзидан олинган. Мазкур йўналишнинг асосида маълумотларни қайта ишлаш, уларни визуаллаштириш ва журналистик материални яратишда фойдаланиш туради. Хўш, дата журналистиканинг оддий журналистикадан фарқи нимада ҳамда сув ва ундан фойдаланиш борасида материал тайёрлашда ундан қай тарзда фойдаланиш мумкин? Анъанавий журналистика асосида ҳам маълумотлар журналистикаси сингари факт ва далиллар ётади. Бугунги ахборот шиддат билан айланаётган ва айнан ахборот ҳаётимиз мазмунига айланиб улгурган бир даврда оддий маълумотларни асл ҳолатида ёзма ахборот тарзда узатиш ўз самарасини бермай қолди. Вақт тиғиз, маълумот, ахборот эса жуда ҳам кўп. Уни ўқиб, тушуниб етишга на имкон, на вақт етарли. Маълумотлар журналистикаси эса жуда катта ҳажмдаги ахборотни визуал тақдим этади. Шунинг учун ҳам у информатика, дизайн, статистика каби соҳалар билан чамбарчас боғлиқ. Аслида журналистиканинг ушбу йўналиши кеча пайдо бўлгани йўқ. Унинг тарихи 19-асрга бориб тақалади. Маълумотлар журналистикаси сифатида эътироф этилган биринчи материал 1821 йилда Британиянинг «The Guardian» газетаси томонидан ўтказилган тадқиқот натижалари эди¹. Унда Англиянинг турли ҳудудларида фаолият юритаётган олий таълим муассасаларида таълим бериш нархлари, тўлов орқали ва бепул ўқиётган талабалар сони таҳлил этилганди. Мақола муаллифлари жадвал шаклида ҳар бир олий таълим муассасасида ўқиш, яшаш нархларини солиштирма тарзда кўрсата олганликлари учун мақола ижобий тақрирларга эга бўлиб, уларда «илк маротаба журналистик амалиётда ўқувчилар аудиторияси учун барча маълумотлар ошқора келтирилган»лиги қайд этилди. 1858 йили биринчи аслзодалардан чиққан тиббиёт

¹ Хакатон по журналистике данных. <http://www.datadrivenjournalism.ru/2016/06/ddj-hack>

хамшираси Флоренс Найтингейл Британия армиясининг йиллик йўқотишлари ва ҳолати таҳлилига бағишланган тадқиқот ўтказди¹. 54 бетдан иборат материалда муаллиф турли хил жадвал ва диаграммалардан фойдаланди. Найтингейл тадқиқоти, шунингдек ўзига хос журналист текшируви бўлиб, унинг натижаларига кўра тинчлик пайтида армиядаги зобитлар ўртасида ўлим, тинч аҳоли орасидаги ўлимдан кўра икки баробар кўплиги аниқланди.

Маълумотлар журналистикасининг замонавий кўринишдаги ҳолати эса 1952 йилда вужудга келди. Унда илк маротаба журналист фаолиятида компьютердан фойдаланилган эди. CBS телеканали президент сайловларининг умумий натижалари ва ҳар бир номзод тўплаган овозларни таҳлил этиш учун UNIVAC I компаниясидан компьютерни ижарага олган эди². Ўтган асрнинг 60-йиллари охирларида журналистикада компьютердан кенг фойдалана бошланди. 1990 йилларда Стив Дойг ўзининг «Нимадир нотўғри бўлди» сарлавҳали материалида иқлим ўзгариши ва «Эндрю» бўрони оқибатида АҚШга етказилган талофатни таҳлил этади³. Журналистлар маълумотларни тушунарли, ёрқин ва инфографика сифатида тақдим этганликлари учун турли хил мукофотларга сазовор бўлишган. 1989 йили АҚШнинг «The Atlanta Journal-Constitution» газетаси компьютерда қайта ишланган маълумотлардан фойдаланган қатор репортажлари учун Пулитцер мукофотига сазовор бўлган. Шу йили Миссури университети қошидаги Журналистика мактабида илк Компьютер журналистикаси миллий институти очилади ва 1990 йили маълумотлар журналистикасига бағишланган илк конференциясини ўтказди. Мазкур анжуман ҳар йили ташкил этилиб, унда бутун дунёдан айнан маълумотлар журналистикаси йўналишида фаолият юритаётган ОАВ вакиллари қатнашадилар. Маълумотлар ёки дата журналистика ўз номини 2010 йилда Амстердамда ўтказилган конференция чоғида олди ва бугунги кунда у тезкорлик билан ривожланмоқда. Маълумотлар журналистикаси билан шуғулланадиган биринчи ОАВ сифатида тилга олганимиз «The Guardian» газетаси 2009 йили Datablog бўлимини ташкил этган бўлиб, унда чоп этилаётган материалларнинг барчаси маълумотларни қайта ишлаш орқали берилади.

2012 йили Global Editors Network жамияти маълумотлар журналистикаси соҳасида Data Journalism Awards мукофотини таъсис этди⁴. Шундан буён ҳар йили мазкур соҳада маълумотларни энг яхши визуаллаштириш, энг яхши журналист суриштируви, энг яхши шахсий

¹ Биография Флоренс Найтингейл. http://www.sisterflo.ru/flo/biography_flo.php

² http://moscow.pink/univac_4563334.html

³ Журналистика данных в перспективе. http://ria.ru/files/book/_site/

⁴ <https://salaries.texastribune.org/>

портфолио, ОАВнинг энг яхши сайти ва бошқа номинацияларда мукофотлар ўз эгаларига топширилади.

Юртимизда маълумотлар журналистикаси эндигина тетапоя бўлмоқда. 2015 йил <http://data.gov.uz> сайти иш бошлади. Унда илгари ОАВ вакиллари учун ёпиқ бўлган турли хил йўналишдаги рақамлар, статистик маълумотлар тўпланган. Улар ўз нашрлари, ОАВ сайтларида бевосита бирор мавзу юзасидан маълумотларни таҳлил этган ҳолда визуаллаштирилган, яъни камроқ матн ишлатиб, инфографика, видеорепортаж ва интерактив хариталар ёрдамида тайёрланган материалларни ўз ўқувчиларига тақдим этишларининг вақти етди. Дата журналистикаси ўз ичига бир неча йўналишларни олиб, уларнинг барчаси бевосита сувдан фойдаланиш ва обиҳаётни тежаш мавзусида журналистик материал тайёрлашда қўл келади. Шундан бири лонгридлардир.

Лонгридлар — дата журналистиканинг ажралмас қисми сифатида бугунги кунда тан олинган йўналишлардан бири. Мазкур ахборот узатиш технологияси сув муаммоси билан боғлиқ масалаларни ёритишнинг энг қулай ва таъсирчан шаклидир. Лонгрид (инг. «long read» — узоқ ўқиш) — бу ҳажмли ахборотни интернетда узатишнинг қулай усули. Маълумки, катта матнларни ўқишга бугунги кунда ҳеч кимнинг вақти йўқ. Лонгрид эса ўз ичига матн билан биргаликда айнан шу мавзудаги видеоролик, инфографика, тақдимот, фон берувчи мусиқа, интерактив суратлар, иқтибосларни олган мажмуавий материалдир. Уларнинг барчаси ўзаро боғлиқ бўлиб, бир бирини тўлдириб туради. Лонгридда мантиқий боғлиқлик, қисмларининг (видео, аудио, инфографика ва ҳоказо) уйғунлиги — иллюстратив қатор, шрифт, рангларнинг ҳажми ва сонининг бир хиллиги муҳим. Лонгрид бир бутун ҳикоя сифатида қабул қилиниши лозим. Яъни, сизнинг материалингизни очган фойдаланувчи ёритилаётган мавзунинг ичига кириши лозим. Лонгриднинг яна бир хусусияти ахборотни хилма хил тарзда намойиш қилиш билан биргаликда, кўтарилаётган масалани ҳар томонлама таҳлил этиши ҳисобланади. Бу ҳақиқий янги кўринишдаги таҳлилий материалдир. Лонгрид муаллифининг мақсади — сув муаммоси ҳақида умумий тушунча бериш билан биргаликда, фойдаланувчи ҳудудида бевосита сувнинг ифлосланиши, унинг оқибатлари хусусида қизиқарли ҳикоя қилиш, бир хил тарзда чайналган, аммо долзарб мавзунини мутлақо ўзгача нуқтаи назардан узатишдир. Бугунги кунда лонгридларнинг бир неча турини ажратиш кўрсатиш мумкин:

Репортаж. Репортаж ўзининг белгилари билан ахборот жанрларининг барчасига (ахборот бериш, ҳикоя қилиш, тўғри нутқ, бўёқли чекиниш, персонажларни таснифлаш, тарихий чекиниш ва бошқалар)

мос келади. Репортаж жанрига қўйидагича таъриф бериш мумкин. **Репортаж** — журналистиканинг муҳим жанрларидан бири ҳисобланади, содир бўлган муайян воқеа, ҳодиса, вазият, жараёни бевосита журналист иштироки ва кузатуви орқали тасвирлаб бериш, оммани шу воқеликдан кенгроқ хабардор қилишдир. **Репортажнинг предмети** содир бўлган воқеа-ҳодисадир. **Репортажнинг асосий** хусусияти воқеа, ҳодиса, жараён, вазиятни репортёрнинг шахсан иштирокида аниқ, ҳужжатли тарзда, воқелик қандай бўлса, шундайлигича ёритилиши билан белгиланади. **Репортажнинг методлари**га инфор­мацион жанрларга тааллуқли (маълумотларни йиғиш, кузатиш, фактларни қиёслаш, таҳлил, саволлар бериш, қисқа диалог, иштирокчилар гувоҳлигида содир бўлган воқеа ривожини баён қилиш каби) барча усуллар ки­ради. Бу усуллар ичида кузатиш услуби етакчилик қилади. **Репортажнинг турлари**. Репортаж воқеликнинг ривожини ва унинг натижалари кетма-кетликда ҳикоя қилиниши, содир бўлган ҳодисанинг долзарблиги, жамият учун қанчалик аҳамиятга моликлиги, мавзунинг ранг-баранглигига қараб воқеабанд, мавзули ва муаммоли турларга бўлинади¹. Репортажни лонгрид тайёрлашда жанр хусусиятларидан фарқли ўлароқ, муаллиф «мен»ига урғу бермаслиги лозим. Чунки муаллиф воқеа қаҳрамони эмас, балки ҳикоя қилувчи холос. У қўрганларини шундай тасвирлаб бериши керакки, ўқувчи уларни ўз кўзи билан қўргандек ҳис қилиши лозим.

2. Реконструктор. Бундай материал маълум бир воқеликни қайта қуриш, глобал иқлим ўзгариши ва унинг оқибатлари, аввало сув ва ундан фойдаланиш муаммоси билан боғлиқ мавзуларни таҳлил этиш, унинг сабаблари ва оқибатларини аниқлашдан иборат. Лонгриднинг бу турида фон мусиқаси, видеокўшимчалар муҳим роль ўйнаб, материал ўқувчисининг кайфиятини шакллантиради.

3. Портретлар (people stories). Мазкур турга интервьюлар, очерклар, биографик лавҳалар ки­ради. Мазкур турдаги лонгриднинг асосий вазифаси сув тақчиллиги, ифлосланган сув истеъмолидан жабрланган қаҳрамонни кўрсатиш, унинг ҳаётий тамойиллари, масалага қарашларини таҳлил этиб беришдан иборат. Бундай материалнинг асосий жиҳатларидан бири юқори сифатли, бир бирига мантқан боғлиқ бўлган иллюстратив қаторнинг мавжудлигидир.

Уш, лонгрид қандай яратилади? Агарда сиз эндигина журналистика соҳасига қадам қўяётган бўлсангиз, лонгрид сиз учун эмас. Чунки унинг матни оддий журналистик матндан бироз фарқ қилади. Матн ўз таркиби бўйича мураккабдир. Агарда матнинг бошида мақола сингари лид бўлса, унинг давоми бевосита аудио ёки видео лавҳа

¹ Н. Қосимова ва бошқ. Босма ОАВ таҳририятлари учун ўқув қўлланма. — Т., 2008., 35 б.

ёхуд интервью билан давом этади. Кейинги қисмдаги матн видеолавҳанинг узлуксиз давоми бўлиши лозим. Факт ва далиллар таҳлили, статистик маълумотларнинг кўплиги, қахрамонларнинг видеоинтервьюси ва ҳоказоларни ҳам санаб ўтишимиз керак. Демак, сиз лонгрид тайёрлашга аҳд қилдингиз. Материални тайёрлашдан олдин мавзуни, танлаган бир неча қахрамонларингизнинг мавзу юзасидан фикрини ўрганинг. Иложи борича бир бирига қарама қарши фикрларни йиғишга ҳаракат қилинг. Турли ахборот манбаларидан фойдаланинг. Лонгрид фақатгина қизиқарли фактлар, ёрқин иқтибослар, мавзу юзасидан илгари маълум бўлмаган деталлар билан бойисагина қизиқ бўлади.

Матнни ёзишдан олдин мақсадни аниқлаб олинг. Глобал иқлим ўзгариши умумий мавзу бўлса, унинг оқибати, яъни сув тақчиллиги, трансчегаравий дарёлардан фойдаланиш, сувнинг ифлосланишининг атроф-муҳитга, аҳоли соғлиғига салбий таъсири, ҳудудда юз бераётган ўзгаришлар ва ҳоказолар асосий мавзулар бўлиши мумкин. Айнан сизни қайси мавзу қизиқтираётганини аниқланг. Материал гоёсидан сўнг унинг кўриниши юзасидан режа тузиб олинг, яъни унинг умумий кўриниши қандай бўлади, материалингизга инфографика, иқтибос, видео керакми? Режани тузиб олгач, материалнинг таркибий қисмларини тайёрлашга киришинг. Замонавий журналист мультимедиа технологиялардан хабардор бўлиши муҳим. Лонгрид учун материал тайёрлашда мобил қурилма ҳамда монтаж дастури юкланган нутбукдан фойдаланиш кифоя. Бунда сиз энг оддий **Windows Movie Maker 2012** ёки **Kate's Video Toolkit**¹ видеодастурларидан фойдаланишингиз мумкин. **Windows Movie Maker 2012** дастуридан фойдаланиш жуда ҳам осон. Видеотасвирларингизни дастур ойнасига тортиб кириштириш кифоя, улар дарҳол сиз киритган тартибда бир чизиққа тизилади. Тасвирдан тасвирга ўтиш, махсус эффектлардан фойдаланиш клик орқали амалга оширилади. Шунингдек, дастур орқали видеолавҳангизга титрлар ёзиш, мусиқа қўйиш мумкин. Олинган натижани ягона видеофайл сифатида сақлашингиз ёки танлаган сайтингизга дарҳол юклашингиз мумкин. **Kate's Video Toolkit**² видеодастури кўшимча равишда видеони таҳрир қилиш имкониятини ҳам беради. Сиз ўз видеолавҳангиздан ортиқча нарсаларни олиб ташлашингиз ёки етишмаётганини қўшишингиз мумкин. Шунингдек, видеони турли форматларга конвертация қилиш имконияти ҳам мавжуд. Ягона камчилиги, дастур ойнасини бутун экранга катталаштира олмайсиз. Қолганида эса мазкур дастур ўзининг соддалиги билан кўплаб мухлисларига эга.

¹ https://www.overclockers.ru/softnews/52650/Mini-obzory_semi_luchshih_besplatnyh_programm_dlya_redaktirovaniya_video.html

² Ўша ерда.

Инфографиканинг бир нечта тури авжуд бўлиб, булар: жадваллар, диаграмма, пиктограмма, инфокарт, Simile TimeLine дир.

Жадвал. Рақамлар, статистик маълумотларни мантиқий боғлиқликни сақлаб қолган ҳолда маълум бир қонуниятга асосан тартиб билан катакларга жойлаштириш. У энг қадимги ва қулай ахборот узатиш тури бўлиб, ундан асосан экологик, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда кенг кўламда фойдаланилади.

Графика. Маълумотларнинг бир бирига боғлиқлигини кўрсатиб X ва Y шаклларда кўрсатилади. **Чизиқли графика** энг кўп қўлланилади ва кўпроқ сайтларга кундалик кирувчилар сонини кўрсатиш учун ишлатилади.

Диаграмма — маълумотлар мувофиқлигини кўрсатади. Аксарият ҳолатларда улар диаграмма ўқи атрофида жойлашади. Диаграмма ўз навбатида бир қанча турларга бўлинади. Булар гистограмма, айлана, чизиқли, соҳали, нуқтали, узукли, пуфакчали ва япроқсимон ҳамда иссиқлик диаграммасидир. Шулардан бир нечтасини кўриб чиқамиз.

Устунли диаграмма ёхуд гистограмма — маълумотлар солиштирма асосида турли хил ранглардаги устунларда ёхуд бир нечта бўлақларга бўлинган турли хил ранглар билан ажратилган устунда берилади.

Айлана диаграмма. Бир нечта қисмларга бўлинган айланага фоиз ҳисобида жойлаштирилган маълумотлар акс этади.

Майдонли диаграмма — бир ўқ бўйлаб жойлаштирилган айланалар мажмуаси. Бунда айланалар бир бири билан бирикмай, турли хил катталиқда бўлади.

Япроқсимон диаграмма. Бир нечта маълумотлар катталигининг солиштирма кўриниши бўлиб, уларнинг ҳар бири ўқдаги нуқтага мос келади.

Иссиқлик диаграммаси. Маълумотларнинг фоизи танлаб олинган спектрда турли хил ранглар асосида кўрсатилади. Мазкур диаграмма айниқса ҳудудларда ҳавонинг исиш даражасини, ёхуд глобал иқлим ўзгариши оқибатида биохилма хилликнинг йўқолиш тенденцияларини кўрсатиб бериш учун қулай.

Пиктограмма. Белгига айлантирилган энг зарур ахборот ёки фикрга айтилади. Белгининг дизайни ўта содда ва осон, аудиториянинг ҳар бир аъзоси учун тушунарли тарзда бўлиши зарур. Пиктограммага мисол сифатида ҳайвонот ва ўсимлик дунёси белгиларини олиш мумкин.

Инфохарита бугунги кунда инфографика турларидан бири бўлиб, хариталар ёрдамида ахборотни визуллаштириш демакдир. Айнан инфохарита орқали глобал иқлим ўзгариши муаммоси оқибатида ер юзида содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида кўргазмалар ахборот бериш мумкин.

Лонгридга инфографика тайёрлашда тайёр сервислар – <http://infogr.am>, easel.ly, <http://cacoo.com> дан фойдаланиш ишингизни осонлаштиради.

<http://easel.ly> да рўйхатдан ўтишингиз билан, ўз гоёларингизни визуаллаштиришга киришинг. Сервисда тайёр шаблонлар мавжуд. Уларга ўзингиз йиққан маълумотларни жойлаштирсангиз кифоя¹.

<http://cacoo.com> – мазкур сервис турли хил диаграмалар: блок-схемалар, майнд-карталар, графикалар ва хаттоки откриткаларни яратиш учун қулай. Унда инфографика учун шаблонлар йўқ, аммо барча қурилмалар ўрганилса, кўнгилдагидек инфографикани яратиш мумкин. Сервис бепул. Ундан фойдаланиш учун компьютерингизда албатта Microsoft Visio дастури ўрнатилган бўлиши лозим².

Сув мавзусини ўқувчига етказишнинг яна бир қулай усули **сторителлингдир**.

Албатта, ҳар биримиз болаликда эшитган эртагимиз бир умрга ёдда қолиб, умримизнинг болалик, ўсмирлик даврларида аксарият эртақ қаҳрамонларига ўзимизни қиёслаганмиз, айнан улар орқали яхшилик ва ёмонлик тушунчалари орасидаги фарқни англаб етганмиз. Чунки ҳар бир эртақ содда, ёдда қоладиган тилда ёзилган ва ҳикоя характериға эға бўлиб, уни ўқиган инсон эртақ қаҳрамонлари оламиға шўнгийди, уларнинг дарди, қувончи ва қайғусиға шерик бўлиб яшайди, эришмаган орзулариға айнан эртақ қаҳрамонлари билан биргаликда етишади. Сторителлинг хусусида гап кетар экан, айнан гапимни эртақдан бежиз бошламадим. Чунки ҳозир ёзувчи ва журналистлар ўртасида урф бўлаётган мазкур атама инглиз тилидан кириб келган бўлиб, «ҳикоя қилиш» маъносини англатади. Аммо ҳикоя қилиш оддий бирор воқеани сўзлаб бериш эмас, балки ўз ўқувчиларингизнинг айнан сиз билан биргаликда ана шу воқеа ичида бўлишиға эришиш демақдир. Чунки қачонки воқеа сизнинг ҳиссиётларингизға таъсир этса, сизға «тегиб кетса»гина воқеаға муносабат билдирасиз, муаммо ечимиға ҳисса қўшасиз. Сторителлингнинг асосчиси Девид Армстронг ўзининг «Managing by Storying Around: A New Method of Leadership» китобида аудитория ва ходимларға жонли воқеалар орқали таъсир этиш усулларини санаб ўтади. Демак, сторителлинг аудиторияға ахборотни тўлиқ, содда ва тушунарли тилда етказишдир. Бугунги кунда ривожланиб бораётган мультимедиа воситалари сторителлинг аҳамиятини янада кучайтирди. Сторителлинг орқали қандай мақсадларға эришиш мумкин?

Аввало, сторителлингдан фойдаланган инсон қуйидаги мақсадларға еришади:

¹ <http://aiwaspb.ru/internet/kak-sdelat-infografiku.html>

² Ўша ерда.

Ўқувчи, тингловчи, томошабиннинг онг остига таъсир кўрсата олади.

Зарур ахборотни биринчи уринишдаёқ етказди. Ўқувчи «Муаллиф ўзи нима демоқчи?» деган савол билан қийналмайди.

Фуқароларда ватанпарварлик ҳиссини кучайтириш (аҳолининг экологик маданиятини ошириш, сувдан тежаб фойдаланиш)

Энг асосийси ҳикоя структураси тўғри тузилган ва оддий ўқувчига яқин бўлиши лозим.

Муваффақиятли сторителлинг бир нечта қоидаларга асосланади. Булар:

Қисқалик. Сизнинг ҳикоянгиз ўқувчи диққатини узоғи билан 10 –15 дақиқа жалб этиши кифоя. Бу айниқса мультимедиавий сторителлинглар учун муҳим. Ҳикоянгиз учун аудиторияни қизиқтира оладиган ёрқин қаҳрамон зарур.

Ҳикоядаги воқеа тугалланган бўлиши лозим. Сторителлингда хулосани очиқ қолдириш ярамайди. Ўқувчи воқеа нима билан тугаши-ни ўйлаб ўтирмай, ўз саволларига жавоб олиши зарур.

Матн қизиқарли бўлиши ва ўқувчини давомини ўқишга қизиқтириши керак. Муаллиф ҳикоя орқали ўз фикрини ўқувчи онгига сездирмасдан сингдириб, ҳикоя сўнггида ўқувчини аълум бир ҳаракатларга ундаши лозим.

Аудитория ҳиссиётларига таъсир ўтказиш сторителлинг вазифасидир.

Матн аниқ мақсадли аудиторияга йўналтирилган бўлиши лозим.

Агарда сторителлинг босма ОАВда берилса, унда фотосуратдан, интернетда эса мультимедиа имкониятларидан кенг фойдаланиш керак.

Мультимедиавий сторителлинг

Сторителлинг нималигини тушуниб олиб, эндиликда долзарб бўлган мультимедиавий сторителлинг хусусида сўз юритамиз. Зеро у бугун жаҳон журналистикасининг етакчи жанрига айланиб улгурди. Масалан, АҚШнинг Беркли шаҳридаги Калифорния университети журналистика факультетида Digital Storytelling, яъни рақамли сторителлинг асосий фанлар сирасига киради. Мультимедиавий сторителлинг ўз ичига видео-, фото-, графика ва аудиоинформацияни олади. Албатта, уларни бир жойга жамлаш ва бир мантиқий чизиқ бўйлаб ҳикояни тузиш орқали ўқувчи ҳиссиётига сезиларли равишда таъсир кўрсатиш мумкин. Сторителлинг оддий лонгриддан фарқли ўлароқ чизиқсиз форматга эга, яъни ўқувчи ҳикоядан ўзига қизиқарли бўлган қисмини кўриш, ўқиш ва эшитиш имконига эга бўлади. Шунинг учун ҳар бир қисм унга тугалланган ахборотни бера олиши лозим. Бундай журналистик сторителлинг ўз ичига нафақат асосий маълум-

мотларни, балки мавзуга оид статистик маълумотлар, бошқа ресурсларга ҳаволаларни ҳам қамраб олиб, ўқувчига мавзуга янада чуқурроқ кириб бориш имконини беради. Қанчалик чуқур киришни ҳар бир ўқувчи ўзи танлайди. Мультимедиавий сторителлингга нималар кирмайди? Интернетдаги ҳар қандай веб-саҳифа мультимедиавий сайтдир. Уларга матн, аудио, видеони жойлаштириш мумкин. Уларда аксарият ҳолатларда интерактив графика ҳам акс этади. Аммо мазкур сайтларга жойлаштириладиган воқеалар, янгиликларнинг аксарияти фақат графика ёки фотосурат билан безатилади. Ҳар бир матн, аудио ёки видео сайтда мустақил мазмун касб этади. Мультимедиавий сторителлингга эса ҳар бир кўриниш, яъни видео, матн, фотосурат, аудио ва графика битта ҳикояга интеграллашган бўлади.

Мультимедиавий ҳикояни яратиш қийинми?

Мультимедиавий сторителлинг журналистдан универсаллик ва замонавий техника воситаларини яхши тушунишни талаб этади. Агар сиз видеога тушириб, уни монтаж қила олсангиз, аудиороликлар ёзсангиз, яхшигина матн ёзиб, суратга туширсангиз, демак конвергент журналистикада ишлай оласиз. Хўш, нимадан бошлаш зарур? Аввало, бирор бир мавзунини танлаб, дастлабки маълумотларни йиғишга киришинг. Улар аудио, видео, фотосурат ва рақамлар кўринишида бўлиши зарур. Биринчи босқичда журналистик материал структурасини чиқиб чиқинг. Албатта, материалнинг ҳар бир қисми бошқаси билан мантиқий боғланган бўлиши лозим. Масалан, сиз бугунги кунда республикамиз ОАВда кўп эътибор берилаётган сувнинг ифлосланиш мавзусини танлаган бўлсангиз, аввало сув ҳавзасининг бир турига эътиборингизни қаратинг. Агарда дарёлар ифлосланишидан азият чекаётган аҳоли пункти ва у ерда яшовчи қаҳрамонни топсангиз яна ҳам яхши. Бевосита аҳоли пунктининг бошқарув органлари, фуқаролар соғлигини сақлашга ва санитария-гигиенага масъул шахслар, дарё тозалигига, оқова сувларни тозалашга жавобгар идоралар, уни қайта ишлаш билан шуғулланувчи корхона масъулларидан аудио ва видео форматда интервьюлар олиниб, ифлосланган сувнинг аҳоли соғлиғи ва атроф-муҳитга зарари хусусидаги статистик маълумотлар йиғилгач, ҳикоянгни мантиқий қисмларга ажратиб чиқинг:

- нега бу мавзу муҳим (тарихи ва бугунги кунини);
- ҳикоя жойи (тарихи ва муаммога алоқадорлиги);
- ҳикоя қаҳрамонлари ва уларнинг мавзу билан боғлиқ муаммолари;
- мутахассисларнинг фикрлари;
- мавзу доирасидаги бошқа маълумотлар (инфографика, графика шаклида)

Агарда ана шу тамойил бўйича тўпланган материалларингизни жойлаштирсангиз, улар чизиқсиз форматга ҳамда алоҳида мустақил маънога эга бўлади. Сторителлинг бош саҳифаси эса асосий сурат ва ҳикоянинг турли хил қисмларига ҳаволаларни ўз ичига олади. Шундан сўнг ҳикоянгизни қисмларга ажратинг: видео, фотосурат, аудио, графика ва матн. Ҳикоянгизнинг қайси қисми видеоформатда, қайсиси аудио ва суратларда яхшироқ акс этишини ўйлаб кўринг.

Анимациялашган графикалар айнан солиштирма характерга эга бўлади ва ўқувчи диққатини ўзига тортади. Ҳикоянгизга харита зарурми? Агарда зарур бўлса интерактив харитадан фойдалансангиз, у ўқувчига ҳикоянгиз айнан аҳоли пунктнинг қайси нуқтасида ривожланаётганини яққол кўрсатишга хизмат қилади. Сторителлингда матн сиз ахборотни видео, аудио ёки фотосурат орқали бера олмайдиган жойда қўллаш учун зарурдир. Журналистик материалнингизнинг ҳар бир қисми бир бирини тўлдириши лозим. Мультимедиавий сторителлингнинг асосий жиҳати унинг интерфаоллигидир. Интерфаолликни қуйидаги сервислар орқали амалга ошириш мумкин:

<https://www.canva.com> — мультимедиавий сторителлинг сарлавҳасини безашда фойдаланилади, фотошоп дастури ўрнини босади; <https://soundcloud.com> — аудиомуҳаррир, матн орасига аудиоёзувни сурат билан жойлаштириш имконини беради; www.thinglink.com — интерактив фото, яъни суратларга белги қўйиш орқали унинг ўзига кўринмас ҳолда (ёзув фақатгина курсорни белгига олиб борилсагина кўринад) таг сўзини ёзиш мумкин; <https://juxtapose.knightlab.com> — қиёсий иккита «олдин» ва «кейин» фотосуратни солиштириш имкониятини беради; <http://storymap.knightlab.com> — интерактив харитани яратиш учун қулай сервис; [wirewax.com](http://www.wirewax.com) сервиси эса ўз навбатида интерактив видеони яратиш имконини беради.

ZooBurst — ушбу сервис орқали сизда 3D pop-up форматдаги рақамли китобнгизни яратиш имкони мавжуд. Сервис маълумотлар базасида 10 000 дан ортиқ бепул тасвирлар ва бошқа материаллар бор. ZooBurst фойдаланувчилари гиперҳаволадан фойдаланган ҳолда ўз китобчалари билан улашишлари мумкин.

StoryBird бир-икки дақиқа ичида рақамли визуал ҳикояларни яратиш имконини берувчи бепул ресурс. Бутун дунё аниматор ва иллюстраторлари ижодидан фойдаланган ҳолда ўз ҳикоянгизни ёрқинроқ, кўримлироқ қилишингиз мумкин.

Мультимедиавий сторителлингни яратиш асосларини ўрганиш журналистларга нафақат янги технологияларни ўрганиш, балки ўз материалига глобал тармоқ орқали бутун жаҳондаги барча қизиқувчиларни жалб этиш имкони ҳамдир. Лонгрид ёки мультимедиавий сторителлингни юқорида келтирилган интернет инструментларидан

фойдаланилган ҳолда осонгина medium.com ёки tilda.cc платформаларида яратиш мумкин. Мазкур мультимедиавий материал тайёрлаш усули ўқувчиларнинг сув ва ундан фойдаланиш муаммосига бўлган қизиқишини орттиришига туртки бериши шубҳасиздир.

Назорат учун саволлар:

1. Сув муаммосини аудиторияга етказиб беришда маълумотлар журналистикасининг ўрни қандай?
2. Лонгрид нима ва унинг экологик ахборотни визуллаштиришдаги аҳамияти нималардан иборат?
3. Сув муаммосини ёритишда қайси интернет инструментларидан фойдаланиши самара беради?
4. Мультимедиавий сторителлинг нима? Сув мавзусини ёритишда нега мультимедиавий сторителлинг мақбул жанр ҳисобланади?

9-МОДУЛЬ

Мавзу: ФЕЙКНЬЮС ВА ФАКТЧЕКИНГ: СУВ ҲАҚИДА ЁЛҒОН АХБОРОТ ВА УНИ ТЕКШИРИШ УСУЛЛАРИ

Режа:

1. Фейкньюс тушунчаси. Сув ҳақида ёлғон ахборот тарқатиш сабаблари.
2. Фейк хабарнинг турлари: misinformation, post-truth, фактоид
3. Фактларни қайта текшириш нега керак?
4. Ижтимоий тармоқларда фактларни текшириш бўйича тавсиялар

Асосий тушунчалар.

Сув муаммоси, сувдан фойдаланиш, фейкньюс, misinformation, post-truth, фактоид, фактчекинг

Интернет ривожланмасидан илгари оммавий ахборотнинг анъанавий воситаларида ҳар ҳолда муайян нормаларга риоя қилинарди. Воқеаларнинг ҳақиқатга тўғри келиш ё келмаслиги текшириларди. Бироқ энди аксарият ҳолатларда нашр ва янгиликларни тарқатишдан мақсад ўқувчилар эътиборини жалб қилиш бўлиб қолди. Табиийки, бу йўлда кўп ишончсиз маълумотлар пайдо бўлади. Сўнгги йилларда сайтлар ва сиёсий фаоллар томонидан тарқатилган 20 сохта янгилик Facebook фойдаланувчилари томонидан 8,711 миллион турли реакцияга (изоҳлар, янгилик билан бўлишиш) эга бўлган. Шу даврда 19 та етакчи янгиликлар сайтларининг энг машҳур 20 хабари атиги 7,367 миллион реакция тўплаган. Хўш, ёлғон ахборот нима мақсадда тарқатилади? Fake news инглиз тилидан ўгирилганда «ёлғон ахборот» деган маъно англатади. Инглиз тилининг изоҳли луғати – Collins English Dictionary тузувчилари 2017 йилнинг энг «машҳур» сўзи сифатида fake news («ёлғон янгиликлар», «фейк хабарлар») ни биринчи ўринга қўйишди.

Collins fake newsни «янгилик сифатида тарқатиладиган ёлгон, баъзан шов-шувли ахборот» сифатида тавсифлайди. 2016 йилдан бери бу сўз бирикмасининг ишлатилиши жаҳон матбуотида 365 фоизга ўсган¹. Fake news илк мартаба 1890 йилда Америка матбуотида тилга олинган эди. Ўша йили ҳақиқатга тўғри келмайдиган ахборотни айнан ана шу атама билан аташган. Аслида ёлгон ахборотлар кишилик жамиятида ҳокимиятни қўлга киритиш, аҳолини доимо қўрқувда ушлаш, сўнгги йилларда эса ОАВнинг сотилиш ҳажмини ошириш, рақиб компанияни инқирозга юз тутишига кўмаклашиш ва бошқа сабаблар учун мунтазам қўлланилиб келмоқда. Эрамиздан аввалги I асрда Рим империясида ҳокимият Октавиан Август ва Марк Антоний қўлида эди. Марк Антоний Римни ёмон кўрган Миср маликаси Клеопатрага ошиқ бўлади. Уларнинг иккаласи ҳам бир бирини ёмон кўриб, Цезарнинг ягона вориси деб ўзини ҳисоблаган. Октавиан бир куни Римнинг қатор провинциялари Клеопатра ва унинг фарзандларига тегишли эканлиги ҳақида Антонийдан расмий мактуб олади. Хужжат Сенатда ўқиб эшиттирилади ва бутун мамлакат бўйлаб эълон қилинади. Бундан ташқари ҳужжатда Клеопатра ва Цезарнинг ўғли Цезарион императорнинг қонуний вориси дейилган эди. Шунингдек, Антоний ўлгач, уни Александриядаги Миср қироли Птолемей сулоласи даҳмасида дафн этиш кўрсатилганди. Бу Сенат аъзоларининг жиддий норозилигига сабаб бўлади ва улар Антонийни рим легионларига раҳбарлик қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилишади. Сохта мактуб орқали Октавиан ҳокимиятни тўлиқ қўлга киритади ва Мисрга қарши уруш очиб, серсув Нил дарёси ва унинг унумдор ерларини Рим империясига қўшиб олади². Албатта, бундай сохта мактублар, хабарлар инсоният тарихида жуда ҳам кўп бўлган. Оммавий ахборот воситаларининг ривожига эса ёлгон хабарлар тарқалиши ва инсоният онгини забт этишида самарали восита бўлиб хизмат қила бошлади. Аксарият ҳолларда ёлгон хабарлар қадимдан серсув ерлар, унумдор тупроқли ҳудудларни қўлга киритиш учун қўлланилган. «Фейк-ньюс» атамаси 2017 йил январь ойида қайта туғилди, десак муболага бўлмайди. АҚШ президенти Дональд Трамп Республикачилар партиясининг сайлов жараёнларидаги фаолиятига Россия аралашгани ҳақида Америка матбуотида тарқалган материалларни ёлгон хабарлар, деб атади. Аслида Трамп 2016 йил ноябрь ойида президент сайлови олдидан BuzzFeed News бош муҳаррири Крейг Сильверман томонидан ўтказилган журналист суриштируви жараёнида Македониянинг кичкина Велес қишлоғида 140 та онлайн «янгиликлар агентликлари» таҳририятларини топиб, улар Трамп

¹ <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/.../fake-news>

² *Кавалерян А.* История и теория fake news: как их производили со времен Древнего Рима и как отличить их от правды. <https://knife.media/fake-news-history/>

томонида турган ҳолда америкалик сайловчиларга турли хил ёлгон хабар тарқатишаётганини аниқлаб, уларни «фейк-ньюс» деб атаган муҳаррир сўзларини қайтарган эди. Сильверман аниқлаган сохта ахборот агентликлари WorldPoliticus.com, TrumpVision365.com, USConservativeToday.com ва бошқаларнинг фаолияти натижасида Дональд Трамп сайловларда ғолибликни қўлга киритди. 2017 йил давомида Трамп «фейк-ньюс» атамасини ўз чиқишлари ва твиттердаги аккунтида 404 маротаба ишлатган. Тез орада мазкур атама кўпчилики «демократ»ларга ёқиб қолди. Ўша йилиёқ Russia Todayга берган интервьюсида Венесуэла президенти Николас Мадуро мамлакатнинг миллий хавфсизлигига раҳна солаётган халқаро ёлгон хабарларнинг кўпайиб кетганлигини айтган¹. Сурия президенти Башар Асад эса ўз баёнотида «бугунги кунда ҳамма нарсани сохталаштириш мумкин, чунки биз фейк-ньюс даврида яшайпмиз» деди². Россия ва Украина ўртасидаги можароларда ҳар икки давлат ҳам тарқалаётган хабарларнинг ёлгонлигига жаҳон ҳамжамиятини ишонтиришга ҳаракат қилишади. Албатта, сув муаммоси билан боғлиқ тушунарсиз, ҳар бир давлат ўз манфаатидан келиб чиққан ҳолда тарқатаётган хабарларни ҳам ОАВда кўйлаб учратиш мумкин. 2016 йилга қадар Марказий Осиёда сув муаммоси давлатлар ўртасида турли хил ахборий низолар келиб чиқишига сабабчи бўлди. Аввало, Тожикистонда Роғун, Қирғизистонда Қамбар ота ГЭСларининг қурилиши, трансчегаравий дарёлар бўлган Аму ва Сирдарёдан фойдаланиш билан боғлиқ чиқишлар шулар жумласидандир. Буларга «Эксперт: Роғун Марказий Осиёдаги қўшнилар орасидаги мувозанатга путур етказди»³, «Марказий Осиё сув учун урушадими?»⁴, «Роғун ГЭСи учун даҳанаки жанг Сочи шаҳрида давом этади»⁵, «Ўзбекистон Қирғизистонга ишонмайди»⁶, «Роғун ГЭСидан хавф йўқми? Оролни қутқариб қолиш мумкинми? Олим президентларга таклиф берди»⁷ ва ҳоказо материаллар мисол бўла олади. Масалан, <https://sputniknews-uz.com> сайтида «Роғун ГЭСи: ошқора таҳдид» корреспонденциясида «Роғун ГЭСи қурилиши кўп йиллардан буён экологик ва сейсмик хавфлилиги боис Марказий Осиё давлатлари орасидаги келишмовчиликларга сабаб бўлмоқда, бироқ Ду-

¹ <https://russian.rt.com/world/article/412825-maduro-venesuela-interviu>

² https://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/201805310247-xc3s.htm

³ <https://sputniknews-uz.com/analytics/20161101/4023265/rogun-qushnilar-munosabat-in-buzadi.html>

⁴ *Рустам Қобил*. Марказий Осиё сув учун урушадими? <https://www.bbc.com/uzbek/uzbekistan-37766350>

⁵ <https://sputniknews-uz.com/world/20160721/3399906.html>

⁶ <https://ok.ru/bbcuzbek/topic/63851112330657>

⁷ <https://kun.uz/news/2018/03/09/rogun-gesidan-havf-jukmi-orolni-kutkarib-kolis-mumkinmi-olim-prezidentlarga-taklif-bildirdi>

шанбедагилар лойиҳа мутлақо хавфсиз ва нафақат Тожикистон, балки қўшнилар учун ҳам фойдали бўлишини таъкидлашмоқда»¹, деган жумлаларни ўқиймиз. Мақолада асосан айнан сув масаласи борасидаги манфаатдор тарафлар эмас, балки Россия Федерациясининг мутахассислари фикрлари келтирилган. Бундан ташқари, РФА иқтисодиёт институтининг советлардан кейинги тадқиқотлар марказининг иқтисодий тараққиёти бўлими раҳбари Елена Кузминанинг айтишича, Роғун ГЭСининг қурилиши анча илгариги лойиҳа бўлиб, у Марказий Осиёдаги қўшни давлатлар ўртасидаги мувозанатга қандайдир даражада путур етказди.

«Ўзбекистон Президенти вазифасини бажарувчи Мирзиёев Тожикистон билан муносабатларни яхшилашга уринди. Хусусан, Роғун ГЭСи қурилишининг барча ижобий ва салбий томонлари ҳақида гаплашишга ҳам уринган, эҳтимол. Афтидан, келиша олишмади. Бундай масалалар халқаро даражада муҳокама қилиниши лозим. Бундай йирик миқёсдаги ГЭСни барпо этиш учун бутун бошли қурилишга етадиган пул бўлиши даркор, фақатгина дастлабки қурилиш бошлаш учун эмас. Тўғри, инвестициялар бор, лекин бу маблағ етмайди. Балки бу сиёсий ўйиндир. Эҳтимол Тожикистон шу йўл орқали сиёсий мавқеини оширмоқчидир. Лекин, менимча у ўзи мўлжаллаган даражадаги мавқега эришолмайди. Иқтисодчи сифатида айтишим мумкинки, ташқи молиявий ёрдамсиз Тожикистон бу қурилишни амалга ошира олмайди. Ҳозирча бу сиёсий

¹ <https://sputniknews-uz.com/analytics/20161101/4023265/rogun-qushnilar-munosabatin-buzadi.html>

ёки иқтисодий декларациядек туюлмоқда», – деди Елена Кузьмина Sputnik Тожикистонга берган интервьюсида¹.

Роғун ГЭСи можароси бўйича Марказий Осиё давлатларининг бу борадаги фаолиятини тўлиқ ўрганмай туриб хулоса чиқариш ва баёнот бериш, албатта уларнинг ўртасида жиддий низо келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Тожикистон ва Қирғизистонга ташрифи ва дўстона алоқаларнинг ўрнатилиши, мавжуд муаммолар, хусусан сув масаласининг ҳал қилиниши борасидаги келишувлар ўз-ўзидан бундай мақолаларга барҳам бериб, уларнинг ўрнини «Президентлар Роғун ГЭС бўйича келишиб олдилар»², «Ўзбекистон ва Тожикистон муносабатлари илиқлашмоқда»³, «Мирзиёев: Ўзбекистон Қамбар ота ГЭСни Қирғизистон билан бирга қуради»⁴ каби мақолалар эгаллай бошлади. Шу пайтгача юқорида санаб ўтилган таҳдидли материалларда келтирилган фактларга ишонган ўқувчи албатта янги, ҳамкорлик йўналишидаги материалларга бошида бир мунча ишонмади.

Фейк хабарлар фақатгина тўлиқ ёлғон ахборот бўлмай, унга тўғри йўлдан чалғитиш (*Misinformation*), бирор бир шахс, давлат раҳбари, мамлакатнинг обрўсига, салоҳиятига тарқатилаётган ахборот орқали путур етказиш ҳам киради. Бунда хабар ёлғон ахборотдан таркиб топмай, ўз ичига реал фактографияни олиши ҳам мумкин. Мутахассислар «фейк-ньос»га ёлғон эмас, балки кўпроқ манипуляция сифатида қарашади. Зеро, айнан «фейк-ньос»лар омманинг фикрини ўзгартириб, реалликни бузиб талқин этади. Бу жараён ғарбда post-truth – ҳақиқатдан сўнг деб аталувчи технологияни қўллаган ҳолда амалга оширилади. Агарда 25 йил давом этган Ўзбекистон ва Тожикистон ўртасидаги РоғунГЭСи масаласини оладиган бўлсак, нафақат миллий, балки хорижий ОАВ ҳам Ўзбекистон ва Тожикистон ўртасидаги муносабатларни айнан мазкур муаммо ечими билан боғлаб келишди. Муносабатларнинг илиқлашуви, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил март ойида Тожикистонга ташрифи чоғида масалани ҳамкорликда ечиш борасидаги келишуви бу борадаги материалларнинг мазмунан ўзгаришига олиб келди. Энди низоли характердаги материаллар ўрнини дўстлик муносабатларини ўрнатишга қаратилган чиқишлар эгаллай бошлади. Албатта, бундай ўзгаришдаги материаллар ўқувчини бироз шошириб қўйган бўлса ажаб эмас. Де-

¹ <https://sputniknews-uz.com/analytics/20161101/4023265/rogun-qushnilar-munosabatin-buzadi.html>

² <https://www.xabar.uz/siyosat/prezidentlar-rogun-ges-boyicha-kelishib-oldilar>

³ <https://sputniknews-uz.com/politics/20151215/1321897.html>

⁴ <https://kun.uz/39057266>

мак, ахборотни таҳлил қилиш, унинг ҳақиқийлигини текшириб боришда «факт-чекинг» — фактни қайта текшириш ёрдамга келади. Мазкур атама янги медиага анъанавий журналистикадан кириб келди. Чунки мазкур технология журналист фаолиятининг асосий шартларидан биридир. Мазкур технология холислик, мустақиллик, аниқлик каби тамойилларга асосланган. Уларга асосан аудиторияда материал ва журналист фаолиятига нисбатан ишонч шаклланади. Факт — бу ишончли гувоҳликлар билан тасдиқланган воқеа, ҳодисадир. Одамларда битта фактга турлича қараш бўлиши мумкин. Аммо факт ўзгармасдан қолади. Шу сабабли ҳам фактни аниқлаштириш учун албатта уни қайта-қайта текшириш зарур. Шундагина ҳар қандай фейкньюсларнинг тарқалиши ва ўқувчи онгини забт этилишининг олди олинади.

Замонавий рақамли коммуникация шароитида «фактоид» тушунчаси тобора долзарблашмоқда. Бу ОАВда чоп этилган ҳолда маълум бир реакция ва баҳолашга эга бўлган, аммо аввалдан мавжуд бўлмаган фактдир. Айнан ана шунда фактоидлар инсонлар онгини заҳарлаб, уларни нотўғри йўлга бошлайди. Сув муаммосини фактоид мисолида оладиган бўлсак, бу турли ОАВ томонидан бериб борилаётган дунёдаги чучук сув захирасининг мавжудлик, умумий ичимлик сувидан фойдаланиш, сувнинг ифлосганлик ҳолатлари ва ҳоказо. Афсуски, ҳануз аудиториянинг аксарият қисми ОАВда айтилган, ёзилган гапга тўлиқ ишонишади ва уни қайта текшириб кўришни хаёлларига ҳам келтиришмайди.

Фактчекингнинг асосий қуроли ҳар қандай ахборотнинг ҳақиқийлигига ишонмасликдир. Маълумотларга бироз гумон билан қараш, уларни бор ёки йўқлиги, ҳақиқий ёки ҳақиқий эмаслигини текшириб кўриш ахборотга профессионал ёндашувдан далолат беради. Фактчекингнинг мантиғи ва қуроллари кўп ҳолатда илмий иш методологияси билан ҳамоҳангдир. Чунки илмий иш ҳам бевосита ҳар томонлама текширилган далил ва фактлардан фойдаланишни тақозо этади.

Фактчекинг қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Фактни текшириш учун биринчи манбани бир нечта мустақил манбалардан изланг.
2. Албатта қарама-қарши томоннинг фикрига қулоқ тутинг.
3. Ёлгон хабарни ростидан, ишончли фактни ишончсиздан ажрата олинг.
4. Фактларнинг аниқлиги ҳар қандай шов-шувдан афзаллигини унутманг.
5. Ижтимоий тармоқлардан олинган факт ва далилларни албатта текшириб кўринг.

WAN-IFRA -Халқаро матбуотчилар ва ноширлар ассоциациясининг тавсияларига кўра, ижтимоий тармоқлар билан ишлаганда¹,

1. Фойдаланувчининг ижтимоий тармоқдаги саҳифаси қачон очилганлигини аниқланг. Янги аккаунтлар аксарият ҳолатда дезинформацияни тарқатиш учун очилади.

2. Фойдаланувчи фаоллигини текшириб кўринг. Нечта дўсти бор? Қайси маъно ва характердаги постлар кўяди? Қайси гуруҳларга аъзо? Ижтимоий тармоқдаги фаолияти инсоннинг кимлигини аниқлашга ёрдам беради.

3. Фойдаланувчи аккаунти бошқа ижтимоий тармоқларда борми ёки йўқми, қидириб кўринг. Интернет қидирув тизимига унинг исми ва фамилиясини беринг. У ҳақидаги кўпроқ маълумотларни бошқа иэтимой тармоқлардаги аккаунтларидан билишга ҳаракат қилинг.

4. Янгилик ёки хабарни ўз саҳифасига қўйган фойдаланувчи билан боғланишга ҳаракат қилинг. Айнан жонли мулоқот унинг бор ёки йўқлиги, қандай инсонлигини аниқлашга ёрдам беради.

5. Пост эгаси айтганларини ўзингиз билганларингиз билан солиштириб кўринг. Сизни қизиқтирган воқеа, фотосуратга даҳддор бўлган бошқа аккаунт эгаларини ҳам қидириб кўринг.

6. Воқеа содир бўлган жой билан фактларни таққослаб кўринг. Twitter, Facebook ва бошқа ижтимоий тармоқлар ўз фойдаланувчиларига жойни белгилаш имконини ҳамда ҳақиқатан ҳам пост эгаси ўша жойда бўлганми ёки йўқлигини аниқлашга ёрдам беради.

7. Фотосуратлар орқали қайта қидирув имкониятидан фойдаланинг. Яқинда олинганлиги иддао қилинаётган фотосурат аксарият ҳолатларда эски бўлиб чиқади. Бунинг учун Google Reverse Image Search ёки TinEye имкониятларидан фойдаланинг ва сиз мазкур сурат илгари ҳам Интернетда пайдо бўлганми ёки йўқми билиб оласиз.

8. EXIF² (Exchangeable Image File Format), яъни фотосурат маълумотларини текшириб кўринг. Ҳар бир рақамли фотосурат сизга кўринмайдиган маълумотларни ҳам ўзида жамлайди. EXIF ҳар бир фотосуратга унинг муаллифи, жойи, қайси русумдаги фотоаппарат билан олинганлигини аниқлашга ёрдам беради.

Журналистлар ва фойдаланувчилар учун яна бир имконият. 2017 йилдан бошлаб Google корпорацияси фактчекнинг функцияси ишга тушганлигини маълум қилган эди³. Мазкур функция ёлғон хабарларни аниқлашга ёрдам беради. Глобал текширишни махсус компаниялар амалга ошириб, лойиҳага ишончли манба сифатида ном қозонган ҳар қандай ОАВ кўшилиши мумкин. Унга ҳозирги кунда BBC, CNN,

¹ <http://www.wan-ifra.org>

² <https://ru.wikipedia.org/wiki/EXIF>

³ <https://news.google.com/?hl=ru&gl=RU&ccid=RU:ru>

The Guardian, The New York Times va yana 111 ta mediaкомпаниялар аъзо бўлишди. Фактларни Googlening янгиликлар агрегатори орқали текшириш мумкин. Шунингдек, уяли алоқа фойдаланувчилари учун iOS ва Android иловалари ҳам ишлаб чиқилган. Google News агрегаторига киритилган хабар агарда ёлгон бўлса унинг ёнида Fact Check ёки мувофиқ шарҳ пайдо бўлади. Шунингдек, хабарнинг ёлгон ёки ростлигини www.politifact.com, www.snopes.com, www.factcheck.org сайтларидан ҳам текшириб кўриш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, экологик муаммолар, хусусан сув ва ундай фойдаланиш муаммоси хусусида материал тайёрлаш ва факт йиғиш жараёнида албатта тўпланган маълумотларни бир қанча манбалардан текшириб кўриш мақсадга мувофиқдир. Бу бугунги кундаги энг долзарб муаммолардан бири ҳисобланган сувдан фойдаланиш борасидаги ишончли материалларнинг пайдо бўлишига омил бўлиб хизмат қилади.

Назорат учун саволлар:

1. Сув ҳақида ёлгон ахборот тарқатиш сабаблари нималардан иборат?
2. Фейк хабарнинг турлари: *misinformation, post-truth*, фактоидларга мисоллар келтиринг
3. Фактларни қайта текшириш нега керак?
4. Ижтимоий тармоқларда фактларни текшириш бўйича қандай тавсиялар мавжуд?

10-МОДУЛЬ

Мавзу: АХБОРОТ МАНБАЛАРИ БИЛАН ИШЛАШ ҚОИДАЛАРИ ВА ЖУРНАЛИСТГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

Режа:

1. Ахборот тушунчаси ва унинг аҳамияти.
2. Сув мавзусини ёритишда журналист мурожаат қиладиган асосий ахборот манбалари
3. Онлайн янгиликлар ассоциацияси (ОНА) томонидан ижтимоий тармоқлар контенти орқали тарқатилаётган хабарлар билан ишловчи журналистлар учун ахлоқ кодексининг мазмуни
4. Сув билан боғлиқ турли хил муаммоларни ёритишда журналистга қўйиладиган талаблар

Асосий тушунчалар.

Ахборот, Онлайн янгиликлар ассоциацияси, сув муаммоси, сувдан фойдаланиш, ахлоқ кодекси

Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабрдаги 439-П сонли «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»¹ қону-

¹ <http://www.lex.uz/docs/52268>

нига биноан, ахборот — манбалари ва тақдим этилиш шаклидан қатъий назар шахслар, предметлар, фактлар, воқеалар, ҳодисалар ва жараёнлар тўғрисидаги маълумотлардир.

Ахборот кенг қамровли тушунча бўлиб, унга қуйидагича таърифлар ҳам бериш мумкин:

1. Далил, воқеа, ходиса, предмет, жараён каби объектлар ҳақидаги билим ҳамда тушунчалар ёки буйруқлар;
2. Маълум хос матнда аниқ маънога эга тушунчаларни ичига олган далил, воқеа, ходиса, предмет, жараён, тақдимот каби объектлар ҳақидаги билимлар мажмуи;
3. Қизиқиш уйғотиши мумкин бўлган, сақланиши ва қайта ишланиши лозим бўлган жами далил ва маълумотлар. Китоб матни, илмий формулалар, банк ҳисоб рақамидан фойдаланиш ва тўловлар, дарс жадвали, ўлчаш мажмуаларининг ер ва фазо станцияси ўртасидаги масофа тўғрисидаги маълумотлар ва ҳоказолар ахборот бўлиши мумкин.

ОАВ жамиятнинг ахборотга бўлган эҳтиёжини қондиради. Аммо маълумотлар қардан олинади? Журналистнинг ахборот олувчи асосий манбаси нима? Таъкидлаш керакки, манбалар ва захиралар жамиятнинг ўзидир.

Жамиятни, шахсни ўраб турган оламда, ҳодисалар кўп ва хилма-хил. ОАВнинг вазифаси уларни оммага етказиш. Журналист ахбороти ижтимоий жиҳатдан муҳимлиги, долзарблиги, аудиторияга мўлжалланганлиги, оммавий аҳамиятга эгалиги, ҳужжатлилиги ва тасвирийлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Уни излаш, олиш ва тарқатиш журналистнинг касбий бурчи. «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт», «Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисида Европа Конвенцияси» ва бошқа халқаро меъёрий ҳужжатларда ахборотга эга бўлиш ҳуқуқи кафолатланган. Ушбу ҳуқуқ табиийки, миллий қонунчилигимизда ҳам ўз ифодасини топган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир» дейилган.

Бундан ташқари, 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги Қонуннинг 3-моддасида «Ҳар бир фуқаронинг ахборот олиш ҳуқуқи кафолатланади. Ҳар кимнинг ахборот излаш, олиш, тадқиқ этиш, узатиш ва тарқатиш ҳуқуқи давлат томонидан ҳимоя қилинади» дейилади¹.

¹ www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_

Ахборот эркинлигига дахлдор яна бир (2002 йил 12 декабрь) ҳужжат «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги Қонуннинг 4-моддасида: «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ ҳар ким ахборотни монеликсиз излаш, олиш, текшириш, тарқатиш, ундан фойдаланиш ва уни сақлаш ҳуқуқига эга»-лиги қайд этилган.

Глобал иқлим ўзгаришининг салбий оқибатларидан бири бўлган сув муаммоси мавзусини ёритишда ахборот манбалари билан ишлаш журналистиканинг асосий хусусиятларидан ҳисобланади. Журналист ушбу мавзунини ёритишда унинг ичига кириб бориши, деталларини ўрганиши, бевосита иқлим ўзгариши ва унинг оқибатларидан бири бўлган сув тақчиллиги ва унинг ифлосланиши билан боғлиқ табиий ҳамда антропоген ҳодисаларнинг моҳиятини тушуниши лозим.

Журналист ахборот олиши учун, аввало, ўрганаётган манбаси ҳақида яхши билимга эга, сўзамол, хушмуомала бўлиши лозимки, ахборот берган шахс у ҳақда ёмон таассуротда қолмасин. Сув ва ундан фойдаланиш мавзусини ёритишда журналистлар қандай манбалардан фойдаланадилар? Бунинг учун:

- Кўплаб манбаларда **журналистлар маълумотлар базасига эга** бўлиши борасида турли фикрлар берилган. Бу тўғри. Зеро, сув тақчиллиги ва унинг ифлосланиши муаммоси билан боғлиқ мавзу кенг кўламли бўлиб, ҳар бир журналист бу йўналишда ўз маълумотлар базасини яратиши зарур. Унга бевосита сув бўйича мутахассислар, иқлимшунослар, мутасадди халқаро ва миллий ташкилотлар вакиллари (Германия халқаро ҳамкорлик жамияти (GIZ), Марказий Осиё Минтақавий экологик маркази, Сув хўжалиги вазирлиги, Ўзгидромет, Экология ва атроф-муҳитиш муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон экологик ҳаракати, Сув истеъмолчилари уюшмаси ва ҳоказо) телефон рақамлари, электрон почталари, манзиллари кўрсатилган рўйхат киради. Мазкур рўйхат зарур пайти ҳар қандай жанрдаги материал таёрлаш учун керакли маълумотларни келишилган шаклда (хат, сўров, телефон орқали ёки учрашиб) олиш имконини беради.
- **Давлат ташкилотлари ва муассасалари ходимлари** зарур ахборотларни ўз вақтида фуқарога тақдим этиши керак. Бу — ахборот олиш эркинлигининг асосий тамойили ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 30-моддасида, ҳамда «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги қонуннинг 4, 7-моддалари ҳамда «Ахборот олиш принциплари тўғрисида»ги қонуннинг 6, 8-моддаларида¹ айнан шундай ахборотлар

¹ www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_

назарда тугилади. Ахборот бериш давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхона, муассаса, ташкилотлар ва мансабдор шахсларнинг ҳуқуқи эмас, балки мажбуриятидир. Агар бундай ахборотлар берилмаса ёки уларни тақдим қилиш асоссиз рад этилса, мансабдор шахслар Ўзбекистон Республикаси «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги Кодексининг 44-моддасига биноан маъмурий жавобгарликка тортилади.

Ариза ёки шикоят масалани мазмунан ҳал этиши шарт бўлган давлат органига келиб тушган кундан эътиборан ўн беш кун ичида, қўшимча ўрганиш ва (ёки) текшириш, қўшимча ҳужжатларни сўраб олиш талаб этилганда эса бир ойгача бўлган муддатда кўриб чиқилади. Ариза ва шикоятларни кўриб чиқиш учун текшириш ўтказиш, қўшимча материаллар сўраб олиш ёхуд бошқа чора-тадбирлар кўриш зарур бўлган ҳолларда, уларни кўриб чиқиш муддатлари тегишли давлат органи раҳбари томонидан истисно тариқасида узоғи билан бир ойга узайтирилиши мумкин, бу ҳақда мурожаат этувчига хабар қилинади. Таклиф давлат органига келиб тушган кундан эътиборан бир ойгача бўлган муддатда кўриб чиқилади, қўшимча ўрганишни талаб этадиган таклифлар бундан мустасно, бу ҳақда таклифни киритган жисмоний ёки юридик шахсга ўн кунлик муддатда ёзма шаклда хабар қилинади².

Экология мавзуси бўйича муҳим ахборот манбаларидан бири бу мамлакатимизда экологик йўналишда фаолият кўрсатаётган **одавлат нотижорат ташкилотлари** (ННТ) бўлиб, улар иқлим ўзгариши шароитида юзага келаётган сув ва ундан фойдаланиш мавзусига тааллуқли барча масалалар бўйича керакли маълумотлар ва муайян муаммоларни бартараф этиш борасида бой тажрибага эга. Уларнинг мазкур йўналишдаги давлат сиёсати билан ҳамоҳанг иш олиб бориши журналистнинг кўпгина саволларига жавоб топиши ва ўрганаётган мавзусини атрофлича ёритиши имконини беради.

Юқорида санаб ўтилганлардан ташқари журналистлар бошқа ахборот манбаларига, яъни интернет, агентликлар ёки турли ахборот захираларига (**архивлар, фондлар, кутубхона, газета таҳламлири, кино, аудио, видеотекалар**) мурожаат этишлари мавзунини кенгроқ ўрганишга ёрдам беради.

Доимий равишда муайян мавзунини ёритиш, миллий ва хорижий тажриба билан танишиб боришни, айниқса бу масалада хорижий ахборотларни кузатишни талаб этади. Бунда журналист учун энг қулай восита — интернет ҳисобланади. У орқали журналист бошқа мамла-

¹ www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_

² «Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2014 йил. www.lex.uz

катларда, ташкилотларда қандай янгиликлар бўлаётганидан бохабар бўлади. Аммо интернетдан фойдаланганда журналист ундаги маълумотларни доимий равишда текшириб бориши зарур. Жаҳон журналистикаси назариясида муҳим талаб ҳисобланган ҳар қандай ахборотнинг тўғрилигини камида икки манбадан текшириб кўриш, бевосита интернетга ҳам тааллуқлидир.

Айниқса, интернет манбаларидан фойдаланганда, зарур маълумотларни олишда имкон қадар лицензияга эга, расмий давлат сайтларига муурожаат этиш мақсадга мувофиқдир. Маълумотлардан фойдаланганда, муаллифлик ҳуқуқи талабларига риоя этган ҳолда, албатта манбани кўрсатиш зарур.

Ахборот манбаси жамиятнинг ўзи эканлигини таъкидлаган ҳолда иқлим ўзгариши мавзусини ёритишда асосий манба — бевосита экологик муаммо мавжуд ҳудудларда истиқомат қилаётган аҳоли эканлигини унутмаслик керак. Қаҳрамон билан суҳбатлашиш материалнинг жонли ва ишонарли чиқишини таъминлайди.

Журналист ушбу манбалардан фойдаланишда субъектив салбий фикрларни ҳаққонийсидан ажратмоғи лозим. Турли манбаларнинг ўзаро уйғунлигини, мазмунан ҳамоҳанглигини қандай таъминлаш мумкин? Бунинг учун, аввало¹:

- ✓ Воқеа қатнашчиларининг фикрларини жамлаш ва саралаш;
- ✓ Манбалар ҳолислиги ва ҳаққонийлигини текшириш ва унинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш;
- ✓ Фикрлар хилма-хиллигига эришиш;
- ✓ Расмий манбалардан тўлақонли фойдаланиш;
- ✓ Манбалар масала моҳиятини очиб беришига эришиш керак.

Экологик мавзуда қалам тебратаётган журналист ўз касбий фаолиятида қайси ахлоқий меъёрларга амал қилиши лозим?

Бугунги кунда жаҳоннинг турли мамлакатлари учун бирдек амал қилаётган ва қатор давлатлар ана шу қоидалардан келиб чиққан ҳолда ўз журналистларининг касб этикасини ишлаб чиққан халқаро тамойиллар 1954 йили Журналистлар халқаро федерацияси томонидан «Журналистлар фаолиятининг тамойиллари халқаро декларацияси»да қабул қилинган эди.

1978 йили эса 400 минг нафар журналист ЮНЕСКО байроғи остида бирлашадилар ва Декларация тамойилларини қайта кўриб чиқишади. Мазкур халқаро тамойиллар 1978 йилдан 1983 йилга қадар дунёнинг турли мамлакатлари ташкилотларининг маслаҳат учрашувларида тасдиқланди. Журналистларнинг халқаро ташкилоти (ЮИ-МОЖ), Журналистларнинг халқаро федерацияси (IFJ-МФЖ), Мат-

¹ Қосимова Н., Тошнўлатова Н. Оммавий ахборот воситаларида болалар мавзусини ёритишнинг назарий ва амалий асослари. — Т.: ЮНИСЕФ, 2014.— Б.69

буотнинг халқаро католик уюшмаси (UCIP), Лотин Америка журналистлар федерацияси (FELAP), Лотин Америка матбуот ходимлари федерацияси (FELATRAP), Араб мамлакатлари журналистлари федерацияси (FAJ), Африка журналистлари уюшмаси (UAJ) ўз навбатида, кодексларини қабул қилиб, ҳудуд ва жамият хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ахлоқ меъёрларига ўзгартиришлар киритишди. ЮНЕСКО ташаббуси билан «Журналист касбий ахлоқининг халқаро тамойиллари» қайта таҳрирдан ўтказилиб, 1983 йилнинг 20 ноябрь куни Парижда бўлиб ўтган Халқаро журналистлар федерацияси йиғилишида қабул қилинди ва у барча журналистларнинг ахлоқ кодекслари асосини ташкил этди. Мазкур тамойиллар қуйидагилардан иборат¹:

- *1-тамойил.* Фуқароларнинг холис ахборотга бўлган ҳуқуқи.
- *2-тамойил.* Воқеаларни холис ёритиш журналистнинг бурчидир.
- *3-тамойил.* Журналистнинг ижтимоий масъулияти.
- *4-тамойил.* Журналистнинг касбий адолатлилиги.
- *5-тамойил.* Жамиятнинг ахборотга эгаллиги ва ОАВда қатнашиш.
- *6-тамойил.* Хусусий ҳаёт ва шахсга бўлган ҳурмат.
- *7-тамойил.* Жамият манфаатларини ҳурмат қилиш.
- *8-тамойил.* Умумий қадриятлар ва маданиятлар хилма хиллигини ҳурмат қилиш.
- *9-тамойил.* Инсониятга хавф солаётган уруш ва бошқа хавфларга қарши кураш.
- *10-тамойил.* Янги халқаро ахборот ва коммуникацион тартибнинг ривожланиши. Бунда журналист замонавий дунёда янги халқаро муносабатларга интилиш ва янги ахборот тартибини ўрнатиш шароитида фаолият юритади. Ахборот соҳасида халқаро муносабатларнинг демократлашувига ҳисса қўшиш журналистнинг бурчидир.

Мазкур тамойиллар сув ва ундан фойдаланиш мавзусида қалам тебратаетган журналистлар учун ҳам тааллуқлидир. Аксарият ОАВ ўз-ўзларини назорат қилиш учун таҳририятлари ахлоқ кодексларига қуйидаги бандларни киритишмоқда:

1. Аниқлик;
2. Жавоб бериш имконияти;
3. Шахсий дахлсизлик;
4. Таъқиб қилмаслик;
5. Касалхоналар, мослашув марказларида даволанаётган шахсларни ёритишда уларга зиён етказмаслик

¹ Данелян Н. Основные принципы журналистской этики \\ http://www.my-works.org/text_57875.html

6. Суд билан боғлиқ жиноий ишларни ёритишда «айбсизлик презумцияси»га амал қилиш;
7. Яширин йўллар билан ахборот олишдан қочиш;
8. Камситилишга йўл қўймаслик;
9. Ахборот манбасини муҳофаза қилиш;
10. Жиноятчиларга ахборот учун ҳақ тўламаслик ва ҳоказо.

Ахборот маданиятининг ижтимоий-сиёсий, миллий, маънавий-маърифий, ҳуқуқий, фалсафий, этиқодий, иқтисодий, умуминсоний аспекти ҳақида биринчи навбатда, ахборот маданиятини шакллантирувчи бош субъект – журналист қайгуриши керак.¹

Ахборот коммуникацион технологияларнинг ривож, хусусан ижтимоий тармоқлар бутун дунёда журналистлар учун зарур, долзарб ахборот манбаси бўлиб бормоқда. Сир эмас, хаттоки йирик газета, телевидение ва радиоканаллар ҳам турли мавзудаги ахборотни ижтимоий тармоқлардан олиб тарқатишаётир. Зеро, воқеа гувоҳлари ўзлари шохид бўлган, уяли алоқа воситаларига олган ҳодиса кадрлари, суратларини биринчи галда ижтимоий тармоқлардаги ўз саҳифаларида бераётгани ҳеч кимга сир эмас. Шунга қарамай, ОАВ ҳамда журналистларнинг ўзларида мазкур контент билан ишлашда қайси ахлоқий меъёрларга риоя этиш хусусида аниқ тасаввур йўқ. Бутун дунёда фаолият юритаётган барча ОАВ таҳририятлари учун аниқ ахлоқий меъёрларни ишлаб чиқиш зарурати бугун ёлгон ахборотлар кўпайганда янада долзарблашди. Бундай ҳолатларда монтаж қилинган, фотошоп орқали ўзгартирилган фактларни ҳақиқат сифатида қабул қилиш ва ноҳолис ахборот тарқатиш жуда ҳам осон. Сўнгги йилларда мазкур ҳолатларнинг кўпайиши ва бундай ҳаракатларнинг биринчи галда айнан ижтимоий тармоқларда тарқалиши Онлайн янгиликлар ассоциацияси (ОНА)ни томонидан ижтимоий тармоқлар контенти орқали тарқатилаётган хабарлар билан ишловчи журналистлар учун ахлоқ кодексини яратишга ундади. Мазкур ахлоқ кодексининг асосий мақсади бутун дунё журналист ташкилотлари ёрдамида ижтимоий тармоқлар контенти билан ишлашнинг энг яхши намуналарини топиш ва журналистлар учун ҳаракат стандартларни тавсия этишдан иборат. Айни пайтда ахлоқ кодекси Онлайн янгиликлар ассоциациясининг расмий вебсаҳифасида берилган.

«Бундай пайтлари биз журналистлар олдида қийин вазифа туради. Биз бўлиб ўтган ҳодиса хусусида тезлик билан, аниқ фактлар асосида, кенгроқ хабар беришимиз зарур, – дейди Associated Press

¹ Досмухамедов Х. Журналистнинг касб одоби муаммолари: назарий-методологик таҳлил. (Мустақиллик даври ўзбек матбуоти фаолияти мисолида). Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2008. Б.14

ахборот агентлигининг ижтимоий медиа бўйича муҳаррири, кодекс муаллифларидан бири Эрик Карвин. — Айни пайтда жуда ҳам кўп вақт рақамли контент денгиздаги ахборотни қидириш ва у топил-гач, қийматини аниқлаш учун кетади».

Кодекс ижтимоий медиа контентидан топилган янгилик билан ишлашнинг 10 та ҳолатига бағишланган. Бу янгиликнинг ҳаққоний-лигини текширишдан тортиб, контент муаллифининг розилигини олишгача бўлган жараён-дир. Ушбу қоидалар қуйидагилардан иборат:

1. Ижтимоий тармоқдаги саҳифа контентининг ҳақиқийлигини текшириш.
2. Ўз аудиториянгиз билан шаффоф бўлиш.
3. Воқеа қатнашчилари ва гувоҳларнинг руҳий ҳолати ва хавф-сизлигини инобатга олиш.
4. Ҳодисани ёритиш жараёнида қатнашчиларга қўшимча хавфни келтириб чиқармаслик.
5. Ахборот манбаларининг анонимлигини таъминлаш.
6. Хабарни тарқатишдан олдин ахборот манбаси ёхуд хабар муаллифининг розилигини олиш.
7. Ахборотнинг холислигини сақлаш, чунки у бошқа онлайн плат-формаларга тарқалишини унутмаслик.
8. Воқеа ҳусусидаги хабарни жойлаштирган саҳифа муаллифлари-нинг жисмоний, маънавий ва руҳий фаровонлигини таъминлаш.
9. Ахборот манбаларига бошқа ҳар қандай хавф солиниши олдини олиш.
10. Хавфли ҳолатларда журналистларга ёрдам кўрсатиш ва уларни қўллаб-қувватлаш.

Сув билан боғлиқ турли хил муаммоларни (сел келиши, дарёлар-нинг ифлосланиши, сув ҳавзаларининг тошиши, заҳарланган ҳавза-дан сув истеъмол қилиш оқибатида ўлим ҳолатларининг юзага кели-ши) ёритишда журналист ўз аудиториясининг воқеага нисбатан ҳис-сиётларини эътиборга олган ҳолда материални тайёрлаши зарур.

Ҳиссиётларни кучайтирувчи ҳолатларга қуйидагилар киради:

- инсоннинг ўта қайғудаги ҳолатини кўрсатиш;
- инсон ёки бир гуруҳ шахсларни саросимага тушган ҳолатда ёритиш;
- воқеа юз берган пайтда айбдорларни қидириш;
- миллатни, ҳалокат содир бўлган ҳудудда истиқомат қилувчи аҳолини камситиш;
- қурбонга қаратилган ҳазил;
- қутқарув операцияси давомида қутқарувчиларга нисбатан ишонч-сизлик билдириш, қутқарув жараёнини мутахассис бўлмаган шахслар билан таҳлил этиш;

- қурбонлар сони, аҳоли ўртасида қўрқувнинг мавжудлигини, жамиятдаги мавжуд хавфни бўрттириб кўрсатиш;
- олиб борилаётган чора-тадбирларнинг тартибсиз равишда ташкил этилганлигини кўрсатиш;
- давлат ҳокимияти органларининг фаолиятсизлигини намоиш этиш;
- «қонли» тафсилотларни келтириш;
- қурбонларнинг қариндошлари билан суҳбатлашганда яқинларини йўқотишнинг бемаънилигини таъкидлаш.

Аудитория ҳиссиётларини меъёрлаштирувчи сифатида эса қуйидагиларни санаб ўтишимиз мумкин:

- ёрқин келажакка ишониш;
- аниқ бўлмаган ҳолатларни позитив қабул қилиш;
- ўқувчи эътиборини ҳаётий қадриятларга қаратиш;
- экстремал ҳолатларга тушган инсонларнинг жасурлиги, мардлиги, ўзгаларга ёрдам қўлини чўзганлигини кўрсатиш;
- жабрланганларга руҳий ёрдам бериш;
- қутқарувчилар фаолиятини ижобий жиҳатдан намоиш этиш;
- ҳалокат ҳудудларида аҳолига ёрдам кўрсатаётган ҳокимият органларини қўллаб-қувватлаш ва уларнинг фаолиятини таҳлил этиш;
- жабрланганларга кўрсатилаётган ёрдам намуналарини мунтазам равишда бериб бориш ва ҳоказо.

Сувдан фойдаланиш мавзусини ёритишда эса журналист агарда бу нарса респондентининг шахсий ҳаётига зарар етказадиган бўлса, аввало, қаҳрамонининг руҳсатисиз унинг фотосуратларини ОАВда эълон қилмаслиги мақсадга мувофиқдир. Юқорида экологик инқироз туфайли юз берган фавқулодда вазиятларда фаолият юритаётган журналистнинг фақатгина асосий ахлоқий тамойилларига тўхталдик, холос. Турли мамлакатларда мазкур йўналишда ўзига хос, давлат сиёсати ва аҳоли менталитетидан келиб чиққан ҳолда тавсиялар ишлаб чиқилган. Албатта, бирор бир ҳалокат ҳудудига етиб борган хорижий журналист даставвал ана шу тавсиялар билан танишиб чиқиши мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, ҳар қандай хавфли вазиятларда журналист албатта касбий фаолият мажбуриятлари билан биргаликда виждонига қулоқ тутган ҳолда ҳаракат қилиши лозим.

Назорат учун саволлар:

1. Сув ва ундан фойдаланиш мавзусини ёритаётган журналистнинг касбий вазифаси, бурчи, масъулияти ва касбий-инсоний одоби ўртасидаги мувозанатни изоҳлаб бера оласизми?
2. Касбий ахлоқий мезонлар билан умуминсоний ахлоқнинг ўзаро муносабати қандай?
3. Сув билан боғлиқ фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилаётган журналист материални тайёрлаш жараёнида нималарга эътибор бермоғи лозим?

ГЛОССАРИЙ

ENGLISH	РУСЧА	ЎЗБЕКЧА	МАЗМУНИ
Water balance in a plant	Баланс воды в растении	Ўсимликлардаги сув мувозанати	Ўсимлик ўзлаштирган ҳамда сарф қилган сув ўртасидаги нисбат.
Virtual water	Виртуальная вода	Виртуал сув	Бирор маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланадиган сув миқдори
Water	Вода	Сув	Водород ва кислород бирикмасидан ташкил топган кимёвий модда
Water resources; Water supply	Водные ресурсы Ресурсы гидросферы	Сув ресурслари Гидросфера ресурслари	Қуруқлик, дунё океани. Ер ости сувлари, музликлардан иборат сув захиралари
Water-management system	Водное хозяйство	Сув хўжалиги	Давлатнинг, жамиятнинг сувга бўлган эҳтиёжини қондиришга қаратилган сув захираларини бошқариш
Water supply	Водоснабжение	Сув таъминоти	Давлатнинг, жамиятнинг эҳтиёжларини сув билан таъминлаш механизми
Water balance	Водохозяйственный баланс	Сув хўжалиги баланси	Айни пайтда мавжуд сув миқдори ва сифатига бўлган эҳтиёж ва сувнинг борлиги ўртасидаги нисбат.
Renewable natural resources	Возобновляемые природные ресурсы	Қайта тикланувчи табиат ресурслари	Сарфланиш тезлиги уларнинг қайта тикланиш тезлигига тенг бўлган табиий ресурслар: биосфера, гидросфера, ер ресурслари
Hydraulic engineering structure	Гидротехническое сооружение	Гидротехник иншоот	Сув ресурсларидан фойдаланиш мақсадида қурилган иншоот
Stock of water	Запас воды	Сув захираси	Айни пайтда турли мақсадларда ишлатиладиган сув миқдори.

Mineralized water	Минерализованная вода	Минераллашган сув	Минерал тузлар эритмаси билан тўйинган ер ости суви. Масалан, шўрланган ҳамда ўғитланган ерлардан зовурларга сизиб чиққан сув
Water resources protection	Охрана водных ресурсов	Сув ресурсларини кўриқлаш	Сув объектлари қуриши, ифлосланиши, йўқотилиши ва камайишининг олдини олишга қаратилган ташкилий, ҳуқуқий, иқтисодий тизим.
Water pipes	Водопровод	Водопровод	Аҳолини сув билан таъминлаш учун ётқизилган қувур.
Fall; Waterfall	Водопад	Шаршара	Сувнинг бирор бир юқориликдан пастга қараб тушиши
Water demand; Water use; Water consumption	Водопотребление	Сувдан фойдаланиш	Сув объектларидан эҳтиёжни қондириш учун сувнинг олинishi
Well	Колодец	Қудуқ	20 ва ундан ортиқ метр чуқурликка эга бўлган, ер ости сувларидан фойдаланиш мақсадида қазиладиган чуқурлик.
Soil groundwater	Почвенно-грунтовые воды	Ер ости сизот сувлари	Сув қатламининг ер ости сизот сувлари
Need for water	Потребность в воде	Сувга бўлган эҳтиёж	Сувдан фойдаланувчилар, аҳолининг турли соҳаларда сувга бўлган эҳтиёжи
Wastewater	Сточные воды	Оқава сув	Маиший ёки ишлаб чиқариш мақсадларида ишлатилган, ёт нарсалар аралашган сув. Бундай сувнинг дастлабки кимёвий таркиби ёки физик хусусиятлари ўзгаради. Аҳоли истиқомат қиладиган ҳудудлардан, саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналаридан оқиб ўтадиган сувларга ҳам оқава сув дейилади. Чунки бу сувлар атмосфера ёғингарчиликлари, далаларни суғориш ёки кўчаларга сепиш натижасида ифлосланади.

Фойдали ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Расмий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (2014 й.);
2. Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуни (06.05.1993 й.);
3. Ўзбекистон Республикасида сувдан фойдаланиш ва сув истеъмоли тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида. 06.12.2016 й.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг. Сув хўжалигини бошқаришни ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида қарори. ex.uz/docs/245506?query
5. Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Қонуни. (2018 й.);
6. Ўзбекистон Республикасининг «Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни, 2018 й.

Асосий адабиётлар:

1. *Ҳақбердиев О., Содиқова Г.* Ўзбекистоннинг ер-сув ресурслари: муаммо ва ечимлар. — Т.: «Baktria press», 2017
2. *Қосимова Н.* Ўзбекистон оммавий ахборот воситалари барқарор ривожланиш манфаатлари йўлидаги таълим соҳасида ҳамкор сифатида. Ўқув қўлланма.-Т., ЮНЕСКО. 2018.
3. *Сулайманова С., Маматова Я.* Экологическая журналистика Узбекистана в контексте Устойчивого Развития. Учебное пособие. — Т.: Extremum-press, 2016.
4. *Қосимова Н.* Глобал иқлим ўзгариши ва журналистика. Ўқув-амалий қўлланма. — Т., Журналистларни қайта тайёрлаш маркази. 2016.

Кўшимча адабиётлар:

1. *Абдуллаев У. ва бошқалар.* Сув Ўзбекистон келажаги учун муҳим ҳаётий ресурс. UNDP. Тошкент. 2007.
2. «Орол фожиасининг оқибатларини юмшатиш бўйича ҳамкорликдаги ҳаракатлар:янгича ёндашувлар, инновацион ечимлар ва инвестициялар» мавзuidaги халқаро конференция материалари тўплами. Тошкент 2018 йил, 7–8 июнь.
3. Аральское море и Приаралье. обобщение работ НИЦ МКВК по мониторингу состояния и анализу ситуации. Ташкент, 2017.

4. *Коханова Л. А.* Экологическая журналистика, PR и реклама / Под ред. Я. Н. Засурского М.: Изд-во Юнити, 2007.

5. *Кочинева А., Берлова О., Колесникова В.* Экологическая журналистика: Учеб. пособие. – М., 1998.

6. Проблематика периодической печати: Учеб. пособие / Под ред. Г.С. Вычуба и Т.И. Фроловой. – М.: ИМПЭ им. А.С. Грибоедова, 2008.

7. *Шарон М. Фридман, Кеннет А. Фридман.* Пособие по экологической журналистике. Изд-во Tacis, 1998.

8. Eleanor Bird Richard Lutz Christine Warw. Media as partners in education for sustainable development. 2008. <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001587/158787E.pdf>

Интернет сайтлар

1. Культуры и динамика народонаселения и устойчивое развитие. Париж, ЮНЕСКО, 2001.

<http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001240/124028eo.pdf>

2. Динамика образования и народонаселения: мобилизация умов в интересах устойчивого будущего. Париж, ЮНЕСКО, 1999. <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001163/116355eo.pdf>

3. Образование в интересах устойчивого развития: междисциплинарный взгляд на согласованные действия. Международная конференция по вопросам окружающей среды и общества, образование и информационно-разъяснительная работа в интересах устойчивости. Париж, ЮНЕСКО, 1997. <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127100e.pdf>

4. Образование в интересах устойчивого развития. От Рио до Иоханнесбурга: Уроки десятилетия взятых обязательств. Встреча на высшем уровне по вопросам устойчивого развития, Иоганнесбург, 26 августа – 4 сентября 2002 г. – Париж, ЮНЕСКО, 2002.

[/http://unesdoc.unesco.org/images/0012/](http://unesdoc.unesco.org/images/0012/)

5. Ўзбекистон экологик ҳаракати сайти eco.uz

6. Ўзбекистон Республикаси Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш далаат қўмитасининг сайти uznature.uz

7. ekolog.uz

8. ekobarqaror.uz

9. sreda.uz

10. obobd.uz

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
<i>I-мавзу.</i> Дунёда ва Марказий Осиёда сувдан фойдаланиш ва сувни тежаш борасидаги муаммолар.....	6
<i>II-мавзу.</i> Глобал иқлим ўзгаришининг сув ресурсларига таъсири.....	19
<i>III-мавзу.</i> Виртуал сув ва унинг аҳамияти.....	35
<i>IV-мавзу.</i> Сувдан фойдаланиш: ҳуқуқий асос.....	41
<i>V-мавзу.</i> Сув ва ундан фойдаланиш: халқаро ҳамкорлик.....	52
<i>VI-мавзу.</i> Ўзбекистон ОАВда сувдан оқилона фойдаланиш ва сув ресурсларини бошқариш масалаларининг ёритилиши: мазмун, шакл, муаммолар ва тамойиллар.....	59
<i>VII-мавзу.</i> Журналист суриштируви – сув муаммоларини ўрганишнинг самарали усули сифатида	67
<i>VIII-мавзу.</i> Журналистнинг маълумотлар билан ишлаши (дата-журналистика) ва экологик ахборот визуализацияси.....	76
<i>IX-мавзу.</i> Фейкньюс ва фактчекнинг: сув ҳақида ёлғон ахборот ва уни текшириш усуллари.....	88
<i>X-мавзу.</i> Ахборот манбалари билан ишлаш қоидалари ва журналистга қўйиладиган талаблар.....	95
Глоссарий.....	104
Фойдаланилган ва фойдали адабиётлар.....	106

Наргис ҚОСИМОВА

ЎЗБЕКИСТОНДА СУВДАН ФОЙДАЛАНИШ МАСАЛАЛАРИНИНГ ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИДА ЁРИТИЛИШИ

Ўқув-амалий қўлланма

Ўқув қўлланмада 113 та ҳаволадан фойдаланилди

Муҳаррир Саидмурод Холбеков
Бадий муҳаррир Мафтуна Вахобова
Техник муҳаррир Елена Толочко
Матн терувчи Гулчехра Азизова

Лицензия рақами АИ № 163. 09.11.2009. Босишга 2018 йил 22 сентябрда рухсат этилди. Бичими 60×84^{1/16}. Офсет қоғози. Times TAD гарнитураси. Шартли босма табағи 6,28. Нашр табағи 6,7. Адади 300 нусха. Шартнома № 82–2018. Булортма № 51.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи техник ва дастурий воситалар базасида чоп этилди. 100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-10-45. Факс: (371) 244-58-55.